

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

**This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported (CC BY-NC 3.0) license.**

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

Handwritten text in blue ink, possibly a name or title, written upside down.

Handwritten text in blue ink, possibly a name or title, written upside down.

Handwritten text in blue ink, possibly a name or title, written upside down.

9(47.925)

2-22

1906

5 OCT 2017

Գ. Վ. Ե. Յ. Ե. Ե.

ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

ՃԻՄԱԿԱՆ ԴՊՐՈՑՆԵՒԻ ՀԱՄԱՐ.

Պատկերազարդ

ԹԻՖԼԻՉ
1906

9(47.925)
4-22

15633

9(47.325)

վ-92

ԿՏ

Գ. ՎԱՆՑԵԱՆ

ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

»

ԾԻԱԿԱՆ ԴՊՐՈՑՆԵՐԻ ՀԱՄԱՐ:

156957

9

ՊԱՏԿԵՐԱԶԱՐԴ

»

ԹԻՖԼԻՉ

1906

ՀԱՅԵՐԻ ԾԱԳՈՒՄԸ

Մարդկութիւնը բաժանուած է մի քանի խոշոր ցեղերի, ինչպիսի են, արիւներ, մոնղոլներ, սեմիաներ, նեգրներ և այլն: Այդ ցեղերի մէջ որպէս իր մարմնի զեղեցկութեամբ, նոյնպէս մտաւոր բարձր ընդունակութիւններով առաջին տեղն է բռնում արիական կամ հնդկերոպական ցեղը: Այդ ցեղն է, որ ստեղծագործել է մարդկային ամենաբարձր կուլտուրան և գիտութեան ու արուեստի մէջ զրեթէ չունի իր մրցակիցը: Այդ ցեղի բնավայրն է Եւրոպան, Փոքր և Միջին Ասիան մինչև Հնդկաստան: Այսօր, սակայն, զրեթէ ամբողջ աշխարհը գտնուած է այդ ցեղի ձեռին:

Այդ ցեղին էին պատկանում հնումը յոյները, հռոմայեցիք, նոյն այդ ցեղի մի մի ընտանիք են կազմում այսօրուայ ամենաքաղաքակիրթ ազգերը, անգլիացիք, ֆրանսացիք, գերմանացիք, իտալացիք, լեհերը, ռուսները, պարսիկները և Հնդկաստանում արիական ծագում ունեցող որոշ ցեղեր:

Այդ ցեղին են պատկանում և հայերը, որոնք հէնց օտարազգի գիտնականների և ճամբորդների վկայութեամբ ամենարնդունակ ազգերից մինն են համարուած, առաջինն էին որ ընդունեցին քրիստոնէութիւն, և հազարաւոր տարի շարունակ կռուեցան վայրենի ու բարբարոս ցեղերի հետ, պահպանելու համար իրանց լեզուն, հայրենիքը և

կրօնը:— Հայաստանը, ուր ապրում են հայերը, գտնուում է Ասիայի, Եւրոպայի և Աֆրիկայի մէջ տեղը և այդ երեք մայր ցամաքները կապող անցքն է:

Հնուց հետէ նա մի կամուրջ է եղել, միակ ճանապարհը, որի վրայով անցել են գանազան ազգեր. Ասիայից Եւրոպա կամ Աֆրիկա և ընդհակառակը: Բոլոր մեծ արշաւներն ու պատերազմները այս երեք մայր ցամաքների մէջ, ինչպէս օրինակ, ազգերի մեծ գաղթը, Պարսիկների արշաւները, Հռոմի կռիւները Պարթևների հետ, Արաբաց յարձակումները պարսից կամ յունաց վրայ, խաչակրաց արշաւանքները, Մելձուկների կամ Օսմանցոց շարժումները, ուսաց ձգտումը դէպի հարաւ կամ արևելք, կատարուել է Հայաստանի վրայով: Ապրելով այսպիսի երկրում, հայ ազգը մի հանգիստ օր չէ ունեցել իր ընդունակութիւնները գործադրելու կամ զարգացնելու. այնու ամենայնիւ «մեր երկրումն էլ կատարուել են քաջութեան և արիութեան մեծ գործեր», ինչպէս գեղեցիկ ասել է մեր պատմահայր Խորենացին, որոնք արժանի են ամեն մի կրթուած հայի ուշադրութեանը: Մեր ազգը դեռ հինգերորդ դարուց մշակել ու զարգացրել է մի գեղեցիկ և հարուստ լեզու, մի հարուստ և հիանալի գրականութեան հետ: Ճարտարապետութեան մէջ ստեղծել է Անի քաղաքի նման մի հրաշակերտ, որի աւերակների մնացորդն անգամ, հէնց այսօր, ամեն մի երոպացու և ամեն մի ճամբորդի հիացքն ու զարմանքն է շարժում: Հինգ հարիւրամեայ խաւարից և մտաւոր ու քաղաքական անկումից յետոյ այդ ազգը այսօր նորից զարթելով ստեղծել է երկու լեզու. արևմտեան և արևելեան հայերէն և նորից ուզում է ուսումնասիրել մի կողմից իր անցեալ փառքի նսեմ մնացորդները, միւս կողմից ընդունե-

լով երոպական կուլտուրա, տարածել այն հարեան ազգերի մէջ: Այս ազգի պատմութիւնն է ահա, որ մենք պիտի սովորինք այս փոքրիկ գրքոյկից:—

Սիրենք ու սովորինք, մեր ազգի պատմութիւնը, սիրելի մանուկներ:...

ՀԱՅԿ ՆԱՀԱՊԵՏ. (2300 թ. Ք. ա.)

Բաբելոնի աշտարակաշինութիւնից յետոյ Բէլ կամ Ներովթ անունով մի հսկայ սկսաւ բռնանալ ժողովրդի վրայ: Հայկ անունով մի քաջ որսորդ չուգեց հնազանդիլ նրան և առնելով իր որդիքն ու թոռները, թուով 300 հո-

գի, հեռացաւ Բաբելոնից դէպի հիւսիս: Նա ընակութիւնս հաստատեց Արարատեան երկրի մի լեռնադաշտի վրայ: շինեց մի գիւղ և անունը դրեց Հայկաշէն. իսկ գաւառը կոչուեցաւ Հարթ: Այդ երկրի հին ընակիչներն էլ միանալով Հայկի որդոց, հնազանդեցան նրան:

Այս բանը դուր չեկաւ Բէլին: Նա պատգամ ուղարկեց Հայկին ասելով. «Քնացիր բնակուեցար ցուրտ սառնամանիքի մէջ. լաւ կանես, որ քո սառն հպարտութիւնը շեղմես և գաս, հնազանդելով ինձ, հանգիստ ապրես իմ տէրութեան մէջ ուր էլ կամենաս:»

Հայկը խիստ պատասխանով ետ դարձրեց Բէլի պատգամաւորներին: Բէլը գայրացաւ և անագին բանակով եկաւ Հայկի վրայ՝ պատերազմելու: Հայկը լսելով Բէլի Գալուստը, հաւաքեց իր ցեղից բոլոր պատերազմողներին և Վաշայ ծովի մօտ մի դաշտապարտմ հանդիպեց թշնամուն:—

Բէլը մի խումբ քաջերով առաջ էր ընկած. Հայկը յարձակուեցաւ նրա վրա: Երկու կողմից էլ բազմաթիւ հրականեր ու քաջեր ընկան, բայց երկու կողմն էլ մնացին աշուպարտ: Բէլը մտածեց ետ փախչել և միանալ գլխաւոր բանակին, բայց Հայկը նրան ժամանակ չտուաւ, նրա զօրաւոր նետը ցցուեց Բէլի կրծքին և բռնաւոր հսկան գետնին տապալուեց: Բէլի անտէր մնացած զօրքը ցիր ու ցւնս եղաւ: Հայկը տարաւ յաղթութիւնը:

Պատերազմի տեղը Հայկը մի դաստակերտ շինեց և աշուպարտից Հայք: Բէլի ընկած տեղը կոչուեցաւ Գերեզմանք: Հայկին իր ժամանակի հսկաների մէջ ամենաքաջն էր և նշանաւոր. նա հաստաբազուկ էր, գեղեցիկ գանգուր մաշկերով՝ խաժ աչքերով, գեղապատշաճ և անձնեայ: Նրա

անունովէ, որ մենք կոչուումենք Հայ, իսկ մեր երկիրը Հայաստան:—

ՀԱՅԿԻ ՅԱՂՈՐԴՆԵՐԸ ՄԻՆՁԵՒ ԱՐԱՄ.

Հայկի յաջորդն էր Արմենակ: Սա իր Մանաւազ ու Սոռ եղբայրներին թողնելով Հարթ գաւառը, ինքը գնաց դէպի հիւսիս և բնակութիւնս հաստատեց մի բարձր լեռան մօտ, որ Արմենակի անունով կոչուեց Արագած իսկ գաւառը Արագածոտն:

Մանաւազի որդի Բազը բնակուեց աղի ծովի արեւմտահիւսիսային կողմերը, որի անունով էլ ծովը կոչուեց Բգնունեաց ծով (այժմ՝ Վանայ):

Արմենակին յաջորդեց Արամայիս, որ Արարատեան դաշտում, Գեհոն (Երասխ) գետի ափին մի քաղաք շինեց, որ հիմնողի անունով կոչուեցաւ Արմաւիր և վերջը Հայկազանց մայրաքաղաքը դարձաւ: Նա իր որդի Շարային, որ սաստիկ շատակեր ու բազմածին էր, ուղարկեց մօտակայ մի արգաւանդ դաշտ, որ Շարայի անունով կոչուեց Շիրակ:— Իրա շատակերութիւնն առակ էր դարձել ժողովրդի մէջ, որ ասումէին ամեն մի որկրամոլի. «Թէ քոնը Շարայի որկորնէ, մերը Շիրակի անբարքը չէն»:—

Արամայիսին յաջորդեց Ամասեա, որի անունով էլ կոչուեցաւ Հայաստանի ամենամեծ լեռը—Մասիս: Նա ունեցաւ երեք որդի. Գեղամ, Ժիր Փառոխ և կայտառ Յովակ.— դրանց համար նա շինեց երկու աւան մինը Փառոխոտ, միւրը Յովակերտ:

Մի քանի ժամանակից ետոյ Գեղամը թողնելով իր որդի Հարմային Արմաւիր՝ ինքը գնումէ արևելահիւսիս մի ծովակի մօտ: Այդտեղ նա հիմնումէ մի աւան, որ կոչումէ

Գեղարքունի, ծովն էլ Գեղամայ ծով (այժմ Սևան): Այս երկիրները մինչև Արաքս գետը Գեղամը տալիս է իբրև ժառանգութիւն իր Սիսակ որդուն. սրա անունով էլ երկիրը կոչուեց Սիսական կամ Սիւնիք:—

Այսպէս Հայկի որդիքն ու թոռները հետզհետէ բազմանալով ցրուեցին ու տիրեցին ամբողջ Հայաստանին:

Կազմուեցան փոքրիկ ցեղեր իրանց նահապետներով. սակայն միութիւն և կապ չկար նրանց մէջ և թշնամիները նրանց զիւրութեամբ նեղում էին: Այդ միութիւնն ու կապ հաստատողն եղաւ քաջն Արամ:

Ա Ր Ա Մ (1300 թ. Ք. ա.)

Արամը վերին աստիճանի քաջ և հայրենասէր մարդ էր. նա լաւ էր համարում մեռնել՝ քան տեսնել այն նեղութիւնները, որ օտարները տալիս էին հայերին: Նա միացնում է հայ ցեղապետներին, 50000 քաջ ու ընտիր զօրք հաւաքում և նրանց գլուխն անցնելով, յարձակւում է Նիւբար Մազէսի վրայ, որ նեղացնում էր Հայաստանի արևելեան կողմը:

Անսպասելի յարձակումով՝ դեռ արևը չծագած, Արամը կոտորում է Նիւբարի զօրքին և նրան էլ գերի առնելով, բերում է Արմաւիր:

Այնտեղ աշտարակի ծայրին մեխում են նրան ճակատից ի տեսիլ անցորդների:

Նինուէի թագաւոր Նինսար թէպէտ մտածում էր իր նախահօր— Բէլի վրէժն առնել Արամից, բայց տեսնելով նրա քաջ պատերազմները, մարգարտեայ վարսակալ ուղղորկեց նրան ընծայ և իր երկրորդը կարգեց Արամին:

Մազէսի երկիրներին տիրելուց յետոյ, Արամը գէնքն

ուղղեց հարաւ, ասորի Բարշամի դէմ, որ Հայաստանի հարաւը կատարեալ անսպաս էր դարձրել:

Արամ նրան էլ յաղթելով զօրքը ցրուեց մինչև Կորդուաց լեռները և Բարշամի երկիրն հարկատու արաւ: Բարշամն էլ պատերազմի մէջ մեռաւ: Սա այն Բարշամն էր, որի քաջութեան համար ասորիներն իբրև ասուած էին պաշտում:— Արևելեան և հարաւային կողմերը թշնամուց ապահովելով, Արամ իր ուշքը դարձրեց գէպի արևմուտք:

Պոնտոսի (Սև ծով) և Միջերկրականի մէջ գտնուած երկրին այդ ժամանակ իշխում էր Պայապիս Բաղեայ անունով մէկը, որ զօրք հաւաքեց Արամի դէմ դուրս գալու: Մեր Արամը 40000 հեռակ և 2000 հեծելազօրով յարձակուեց Պայապիսի վրայ, ջարդեց նրան և փախցրեց մինչև Միջերկրականի կղզիներից մէկը:

Պայապիսի երկիրներին տիրեց Արամ և բնակիչներին հրամայեց, որ հայերէն սովորեն ու խօսին. ինքը դառնալով Հայաստան, այնտեղ թողեց Մշակ անունով մէկին 10000 զօրքով: Մշակն այնտեղ մի աւան հիմնեց իր անունով, որ տեղացիք անուանում էին Մաժաք և վերջը կոչուեցաւ Կեսարեա: Այս երկիրներից էր, որ կազմուեցաւ Առաջին, Երկրորդ, Երրորդ և Չորրորդ Հայք գաւառները, որ միասին կոչուեցան փոքր—Հայք:

Արամի նշանակութիւնը շատ մեծ է մեր պատմութեան մէջ. նա էր որ բոլոր հայ ցեղերին միացրեց և դարձրեց մի ազգ. թշնամիներին վանելով նա հիմք դրեց մի մեծ և ընդարձակ տէրութեան, ամեն տեղ բնակիչներով լցրեց և հայ անունը պատկառելի դարձրեց ամենի առաջ: Նրա անունը այնքան ազդու և հուշակաւոր էր, որ օտար ազգերը մեզ և մեր երկիրը ճանաչում և կոչում են նրա

անունով ԱՐՄԵՆ, ԷՐՄԵՆԻ, (Արամեան) և մեր երկիրն էլ ԱՐՄԵՆԻԱ:—

ԱՐԱ ԳԵՂԵՑԻԿ.

Արամին յաջորդեց նրա որդին՝ Գեղեցիկ Արան. սրա անունով է, որ Հայաստանի ամենամեծ դաշտավայրը կոչուում է Այրարատ:—

Նինոսի մահից յետոյ Ասորեստանի թագն անցաւ նրա կնոջ, Շամիրամին: Սա լսելով Արայի գեղեցկութեան մասին, ուղեց ամուսնանալ նրա հետ: մարդիկ ուղարկեց ընծաթագաւոր և կամ, եթէ կամենումէ, նորից ետ դառնայ Հայաստան:— Արա գեղեցիկը չհամաձայնեց, որովհետև ամուսնացած էր Նուարդ իշխանուհու հետ: Շամիրամը բարկանալով զօրք հաւաքեց, եկաւ Հայաստան և զէնքի ուժով կամենումէր տիրել Հայաստանին և Արային: Պատերազմելիս նա հրամայեց իր զօրքին, որ խնայեն Արային և ողջ-առողջ գերի բռնեն: Պատերազմի մէջ քաջ Արան սպանուեց: Շամիրամը որոնել տուաւ նրա գիակը և դրեց իր պալատի վերնատանը, որ աստուածները լիզէն և կենդանացնեն նրան:

Հայերն իրանց իշխանի մահուան վրէժը հանդիւր համար նորից անգտամբեցան և պատերազմի դուրս եկան: Շամիրամն իր մարդկանցից մէկին հազցնելով Արայի շորերը, ցոյց տուաւ հայերին և հանգստացրեց, առէլով, որ աստուածները լիզեցին նրա վէրքերը և առողջացրին նրան: Այն ինչ՝ Արայի մարմինը հոտել էր արդէն և Շամիրամը ստիպուած էր մի փոս փորել տալ և թաղել:

Շամիրամը տեսնելով Հայաստանի հիանալի քա-

նուշ և սառն աղբիւրները, գեղեցիկ, ձիւնապատ լեռները, կապոյտ ու սիրուն լճերը, որոշեց ամառները անցկացնել Հայաստանում: դրա համար Ասորեստանից բերաւ բազմաթիւ արհեստաւորներ ու բանւորներ, շինել տուաւ մի քաղաք, և կոչեց Շամիրամակերտ, որ հիմա կոչուումէ Վան:

Արայի մահից յետոյ Շամիրամը Հայաստանի իշխանութիւնը կարգոսին յանձնեց: Սա մեռաւ պատերազմի դաշտում, Շամիրամի հետ Նինուասի դէմ կռուելիս:—

Կարգոսն ունէր մի որդի, խելացի և հանճարաւոր Անուշաւանը: Սա նուիրուած էր Արմաւիրի մօտ գտնուած Սօսեաց անտառին, ուստի և կոչուումէր նաև Սօս կամ Սօսանուէր: Այս անտառի սօսաւիւնից հին հայերը գուշակութիւններ էին անում:

Հօր մահից յետոյ Անուշաւանը գերի է ընկնում ասորիներին ձեռը, բայց շահելով Նինուասի սիրտը, նախ ստանումէ Հայաստանի մի մասը կառավարելու, ապա նաև ամբողջ Հայաստանը:—

Արանից յետոյ հայերը բազմաթիւ իշխաններ ունեցան, որոնք լինելով Ասորոց գերիշխանութեան տակ, չկարողացան անուանի գործեր կատարել. մինչև որ եօթերորդ դարու սկիզբն իշխանութեան գլուխ անցաւ Պարոյրը:—

ՊԱՐՈՅՐ ՀԱՅԿԱԶՆ.

Ասորեստանն արդէն թուրացել էր: Մարաց կեաքսար Ա. և մեր Պարոյրը միացան Բաբելացոց Նաբուպալասար թագաւորի հետ և յարձակուեցան Նինուէի վրայ: Քաղաքը կործանեցին, իսկ Ասորեստանի վերջին թագաւորը թշնամու ձեռը չընկնելու համար այրուեցաւ իր կանանց հետ, պալատի մէջ:

Այս պատերազմից յետոյ Պարոյրն ստացաւ թագ և եղաւ առաջին պատկաղիւր թագաւոր: Նրանից առաջ եղած հայ իշխանները նահապետներ էին:—

Հ Ր Ա Չ Ե Ա Յ.

Պարոյրին յաջորդեց Հրաչեայ: Սա օգնեց բարիլացոց Նաբուգոդոնոսոր արքային Հրէաստան պատերազմի դնալիս: Սրա ժամանակ Հրէայ գերիներից Շամբատ անուանով մի իշխան բնակութիւն հաստատեց Հայաստան, որից առաջ եկաւ Բագրատունի նախարարական տոհմը:—

Հրաչեային յաջորդում են ութ-թագաւորներ, մինչև Տիգրան Ա. որոնց մասին պատմութիւնը մեզ սչինչ չի աւանդում:—

ՏԻԳՐԱՆ Ա. ԵՐՈՒԱՆԴԵԱՆ.

Տիգրանը մեր թագաւորներից ամենանշանաւորն էր որպէս իմաստուն, քաջ աշխարհակալ և ժողովրդասէր, իշխան: Ազգային երգիչները բամբիւ նուագելով գովում էին նրա շէկ ու գանգուր մագերը, անուշ աչքերը, բարձր հասակը, լայն թիկունքը, գեղեցիկ ոտները,...

Կերակրի մէջ նա չափաւոր էր, կերութեամբի մէջ օրինաւոր, իմաստուն, վեհանձն և մարդկային բոլոր արժանիքով լի: Արդարադատ էր նա, և ամեն բանի մէջ հաւասարասէր. ոչ լաւերին էր նախանձում և ոչ թոյլերին էր արհամարհում, այլ ամենքին առհասարակ խնամք էր տանում:

Մեր երկիրը նա բարձրացրեց, քաջերի գլուխն անցնելով, քաջութիւններ ցոյց տուաւ և բազմաթիւ ազգե՛ր հարկատու և հպատակ դարձրեց մեզ:

Երկիրը հարստացրեց ազնիւ մետաղներով ու թանկագին քարերով: Ժողովուրդն այն աստիճան հարստացաւ որ նրա ժամանակ մարդ ու կին հագնուումէին թանկագին հագուստներ:—

Տիգրան առանձին ուշք դարձրեց զօրքի վրայ. հետեւակները դարձրեց հեծելազօր. պարսուորին տուաւ նետ ու աղեղ. և բոլոր մնացեալին զինեց տէգով՝, նիզովով և վահանով, այնպէս որ, միայն նրանց գէնքի շառաչն ու փայլը բաւական էր թշնամուն վախեցնելու և հարածելու:

Տեսնելով Տիգրանի աջողութիւնները, Պարսից թագաւոր Կիրոսը դաշն կապեց Տիգրանի հետ, որ միասին պատերազմեն Մարաց Աժդահակ թագաւորի դէմ:—

Աժդահակը մի երազ է տեսնում և պատմում իր պալատականներին. Հայաստանի մի ձիւնապատ լեռան վրայ, ասումէ նա. տեսայ մի գեղեցիկ կին, որ յանկարծ երեք կտորիճ ծնաւ. առաջինը առիւծի վրայ նստած սլացաւ դէպի արևմուտք. երկրորդը ընձի վրայ նստած գնաց դէպի հիւսիս. իսկ երրորդը մի ամեհի վիշապ սանձելով յարձակւեց իմ տէրութեան վրայ այն ժամանակ, երբ ես զոն էի մատուցանում կուռքերին: Նա կամեցաւ կործանել կուռքերը, ես միջամտեցի, բայց յաղթուելով սպանուեցայ:—

Պալատականները բացատրեցին, որ Տիգրանի կողմից վտանգ է սպառնում Աժդահակին և խորհուրդ տուին բարեկամութեամբ այդ վտանգի առաջն առնել:—

Աժդահակը մարդ է ուղարկում Տիգրանի մօտ և նրա քրոջը, Տիգրանուհուն, կին ուզում: Տիգրանը մեծ պատուով և ընծաներով ուղարկումէ Տիգրանուհուն կնութեան: Աժդահակը Տիգրանուհու սիրտը գրաւելուց յետոյ սկսաւ նորա նախանձը շարժել և գրգռել, թէ Տիգրանն իր կնոջ

Չարունու զրգամամբ կամենում է գրաւել Մարաց թագաւորութիւնը, որ ինքը Չարունին լինի տիկնանց տիկին և քեզանից բարձր:—

Տիգրանունին հասկանում է իր մարդու խորամանկութիւնը և հաւատարիմ մարդու ձեռով իմաց տալիս եղբօրը: Երբ Տիգրանը հրաւէր ստացաւ Աժդահակից՝ տեսութեան գալու սահմանի վրայ՝ նա զօրքով ընդ առաջ ելաւ Աժդահակին, և պատերազմն սկսաւ այն ժամանակ, երբ գեղեցիկ Տիգրանունին փախչելով ազատուել էր Աժդահակի ձեռից: Պատերազմի մէջ Տիգրանը նիզակն այնպէս է խրում Աժդահակի կուրծքը, որ ետ քաշելիս թոքերի կէսն էլ հետն է հանում, և յաղթութեամբ վերջ է գնում կռուին, որ երկու կողմից տեւել էր բաւական երկար:—

Պատերազմի ժամանակ Տիգրանին դաշնակից էր պարսից Կիւրոս թագաւորը, որ և տիրեց Մարաստանին. իսկ մեր Տիգրանը 10000 զեռի բերեց Հայաստան Աժդահակի կնոջ Անոյշի հետ՝ և բնակեցրեց Մասիսի արեւելեան կողմը, որոնցից առաջացաւ վիշապազուն կամ Մուրացան ցեղը:—

Քոյր Տիգրանունու համար Տիգրան հիմնեց միջազետքում Տիգրանակերտ (Դեարբեաքիւր) քաղաքը և նորան ընծայեց շրջակայ գաւառներով:

Տիգրան վախճանուեց 520-ին Ք. Ա.

ՏԻԳՐԱՆԻ ՅԱՁՈՐԴՆԵՐԸ.

Տիգրանի յաջորդներից նշանաւոր էր նրա կրտսեր որդին, Վահագնը, որ սաստիկ քաջութեան համար Վիշապաքաղ կոչուեցաւ: Սա այնպիսի գործեր կատարեց, որ ժո-

ղովուրդը նրան աստուածներէ կարգը դասեց. իսկ վրացիք նրան արձան կանգնեցին և պաշտում էին:

Գողթան երգիչները նրա մարդկային ծնունդը մոռացան և այսպէս էին երգում. «ցաւի մէջ էին երկիրքը, երկիրը և ծիրանի ծովը. Մի կարմիր եղեգնիկ, որ ծիրանի ծովի մէջն էր, ծովս ու բոց էր արձակում. այդ բոցի մէջ մի պատանեակ էր վագում. նրա մազերը հուր էին, նրա մօրուքը բոցեղէն էր և աչքերը մէկ-մէկ արեգակ».
—Սա Վահագն էր:— Տիգրանի յաջորդներից էր և Վահէ, որ 30000 հետևակ և 7000 հեծելազօրով օգնութեան գնաց Դարէհ Թագաւորին ընդդէմ Ալեքսանդր Մակեդոնացու: Վահէն մեռաւ պատերազմում և 330 թուին Հայաստանն ընկաւ Մակեդոնացի աշխարհակալի ձեռը:—

1008
26357

ՄԱԿԵՒՈՆԵԱՆ—ՍԵԼԵՒԿԵԱՆ ԻՇԽԱՆՈՒԹԻՒՆ.

(330—150)

Ալեքսանդր Մակեդոնացին տիրեց Հայաստանի հարաւային և արևմտեան նահանգներին միայն: Հիւսիսային Հայաստանը, Կուր և Արաքս գետերի մէջ, ինչպէս երևում է, մնաց անկախ, հայ իշխանների ձեռին, որոնց պատմութիւնը մեզ չի՝ հասել:

Հարաւարևմտեան Հայաստանն էլ շարունակ պատերազմների մէջ էր. նախ իշխեց Միհրան, ապա չարասիրտ Նէոպոտոմէոս, որին հալածելով Արդուարդ հայ իշխանը, տիրեց Հայաստանին: Վերջը 301 թ. Հայաստանն ընկաւ Սելևկեան թագաւորների ձեռը: Դրանք մեր երկիրը կառավարում էին հայ իշխանների միջոցով, որոնցից նշանաւոր եղաւ Արտաշէս: Նա պաշտպանեց և զարգա-

ցրեց արհեստներ, վաճառականութիւն և երկրագործութիւնը:

Արտաշէս օգտուեց Սելևկացոց թուլութիւնից և Հայաստանը ազատեց նրանց լծի տակից, դառնալով հայոց ինքնիշխան թագաւոր: Սրա ժամանակ էր, որ Կարթագենացի հանձարեղ զօրավար Աննիբալը փախաւ Հայաստան: Արտաշէսը նրան սիրով ընդունեց և Արաքսի ձախ ափին նրա խորհուրդով հիմնեց Արտաշատ քաղաքը (189 թ. Ք. ա.)

Արտաշէսին յաջորդեց Արտաւազը: Հայերը ձանձրանալով նրա թուլութիւնից դիմեցին Պարթևներին, որ եկան և Հայաստանին տէր դարձան:—

ԵՐԿՐՈՐԴ ՇՐՋԱՆ.

ԱՐՇԱԿՈՒՆԻՔ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ (150 թ. Ք. ա.)

Պարթևները մի փոքրիկ ազգ էին, որ ապրում էին Կասպից ծովի հարաւարեւելեան ափերի մօտ, լեռնաստանում. նրանք թափառական էին, բայց քաջ աղեղնաւոր ու ձիավարժ: Սելևկացոց ժամանակ Արշակ անունով մի պարթև ապստամբեց և հետզհետէ սկսաւ իր երկիրն ընդարձակել: Նոյն ընթացքին հետևեցան և նրա յաջորդները, մինչև որ Արշակ Մեծն իր սահմանները տարածեց մինչև Հնդկաստանի Ինդոս և Հայաստանի Եփրատ գետերը: Սրա ժամակէր՝ որ Հայերը խնդրեցին Պարթևաց պաշտպանութիւնը և Արշակ Մեծն իր եղբօր Վաղարշակին ուղարկեց Հայաստան իբրև թագաւոր և Հայաստանում 149 թ. հաստատուեց Արշակունեաց հարստութիւնը, որ ամենափառաւորն եղաւ մեր պատմութեան մէջ:

Արշակ Հայաստանին միացրեց Ատրպատականն ու

Միջագետքը. հիւսիսից էլ Սև ու Կասպից ծովի մէջ գրանւած երկիրները մինչև Կովկասեան լեռները և գրանով կազմեց մի անազին հայ-պարթև տէրութիւն, որ պիտի դիմադրէր Սելևկեանների յարձակումներին:

Արշակ Հայաստանի թագը դնելով իր եղբօր Վաղարշակի գլուխը, դարձրեց նրան մի ինքնագլուխ թագաւոր, պատուիրելով կառավարել և ընդարձակել իր երկիրները. «զի սահմանք քաջաց զէնն իւրեանց, որքան հատանէ, այնքան ունի» (քաջերի սահմանը իրանց զէնքն է. որքան կտրէ, այնքան կը տիրէ):

Սելևկեան հպատակները սիրով չուզեցան հնազանդիլ Վաղարշակին, այլ միանալով Կապադովկիայի իշխան Մորփիւլիկէսի առաջնորդութեամբ դուրս եկան Վաղարշակի դէմ պատերազմի:

Պատերազմը տեղի ունեցաւ Փոքր-Հայքում: Մորփիւլիկէսը, որ մի քաջ մարդ էր, մի խումբ թիկնապահների հետ ձանապարհը մաքրելով հասաւ մինչև Վաղարշակի ամրացած տեղը: Սակայն հայ իշխանները փրկեցին իրանց թագաւորի կեանքը սպանելով Մորփիւլիկէսին և հալածելով նրա զօրքը:

ՎԱՂԱՐՇԱԿԻ ՀԱՍՏԱՏԱԾ ԿԱՐԳԵՐԸ

Վաղարշակ իր աթոռը հաստատեց Մծբին և այնուհետև ծանօթանալ ուզեց հայոց անցեալին: Նա Հայաստանի մէջ մեր պատմութեան մասին ոչ մի ստույգ գրուածք չգտաւ: Գիտնական Մար-Աբասին, որ ազգով ասորի էր, Վաղարշակ ուղարկեց իր եղբօր մօտ նամակով և խնդրեց, որ թոյլ տայ նինուէի գրատան ձեռագիրները քննելու: Մար-Աբաս այդտեղ մի գիրք գտաւ հայոց պատ-

մութեան մասին, և արտագրելով, բերաւ Հայաստան: Վաղարշակը հրամայեց այդ գիրքը պահել իր գանձաանը և նրանից զանազան կտորներ փորել տուաւ արձաններէ վրայ:

Ծանօթանալով հայերի անցեալին, Վաղարշակն սկսաւ կարգաւորել Հայաստանը հետևելով նրա հին սովորութիւններին և կամ շատ բան էլ փոխ առնելով աւելի կրթութեամբ ազգերից:

Հայաստանի սահմանների վրայ նա նշանակեց կուսակալներ, սահմանապահներ և բոլորները: Քաղաքներում և աւաններում նշանակեց դատաւորներ (իրաւաբար): Բազրատ իշխանին թագաւորներին թագ դնելու և զօրքին հրամանատար լինելու իրաւունքը տուաւ, ուստի Բազրատունիք կոչուեցան «թագապիր—ասպետ»: Աժդահակից առաջ եկած նախարարութեան, որ Մուրացան էր կոչուում՝ նշանակեց թագաւորի երկրորդը: Խորհուրդներու յանձնեց իր անձի պաշտպանութիւնն ու թիկնապահութիւնը:

Վարաժանունեաց ցեղին տուաւ որսերի վերակացութիւնը, Ածրունիք-որսի ժամանակ արծիւները պիտի տանէին թագաւորի առաջ. Գնթունիք ստացան հանդերձ պահելու և հագցնելու պաշտօն. Վահագնի ցեղին առիտ է քրմապետութեան իրաւունք: Արմաւիր քաղաքում կանգնուած է արևի, լուսնի և իր նախնիների արձանները, որոնց պաշտում էին իբրև Աստուած:

Իր անձի համար էլ Վաղարշակ նշանակեց քրկու յուշարարներ, որոնք զրով պիտի յիշեցնէին նրան, մինը բարի գործերը, միւսը պատիժները: Բարի յուշարարին նա հրամայում է յիշեցնել իրան արդարն և իրաւունքին, եթէ ինքը բարկացած լինի:

Արքունի տան մէջ էլ նա մտցրեց կարգ ու կանոն. որովհետև շատ որդի ունէր, կարգազրեց, որ միայն անդրանիկը-թագաժառանգը մնայ իր մօտ, իսկ մնացեալները պիտի ապրէին Հաշտենից գաւառում:

Վաղարշակ մեռաւ Մծբին քաղաքում (127 թ.) 22 տարի թագաւորելուց յետոյ:

Վաղարշակին յաջորդեց Արշակ Ա., որ թագաւորեց 13 տարի. սա խաղաղութեամբ շարունակում էր հօր գործերը, երբ ստիպուած եղաւ պատերազմի դուրս գալու Պոնտացոց դէմ: Արշակ նրանց յաղթեց և Սև ծովի եզերքը մի քարէ արձան կանգնեց իբրև յաղթութեան նշան, որ Պոնտացիք սկսան պաշտել իբրև Աստուած:

Ա Ր Տ Ա Շ Է Ս Ա.

Արշակին յաջորդեց քաջ ու պատերազմասէր Արտաշէսը (114 թ.): Մինչև սրա թագաւորելը պարսից թագաւորն համարուում էր առաջին, իսկ հայոց թագաւորը նրա երկրորդը: Արտաշէսն ստիպեց պարսից Արշական թագաւորին և խլեց նրանից առաջնութիւնը, և նրան դարձրեց իր երկրորդը: Իր արքունիքն էլ հաստատեց Պարսկաստան և դրամ կտրել տուաւ այնտեղ, իր պատկերով: Այդ իրաւունքն էլ առաջ միայն պարթևաց թագաւորին էր յատուկ:

Նա հետզհետէ կարգաւորեց և շատացրեց իր զօրքը այնքան, որ նրանց քցած քարերից բլուրներ էին կազմուում: նրանց արձակած նետերը արևի լոյսը խաւարեցնում էին:

Պոնտոսի թագաւոր Մինդրատին տուաւ իր ազնիկ Արտաշաման և դաշնաւորեց իր հետ: Իր որդի Տիգրանին յանձնեց Հայաստանի թագը հէնց իր իշխանութեան ժա-

մանակ, անցաւ մեծ գօրքով, յարձակում գործեց Պոնտոսի
և Միջերկրանի մէջ գտնուած թագաւորութիւնների վրայ
և բոլորին նուաճեց:

ԱՐՏԱՇԷՍ Ա.

Այնուհետև անցաւ Թրակիա, սպառնաց Յունաստանին
և բազմաթիւ ոսկի և թանկագին արձաններ ուղարկեց
Հայաստան:

Հռոմէացիք այդ ժամանակ զբաղուած էին ներքին
կռիւներով և պատերազմի դուրս չեկան մեր Արտաշէսի

դէմ, որ նուաճել էր ամբողջ Փոքր—Ասիան: Նրանք խորամանկութեամբ կաշառեցին Արտաշէսի գօրավարներին, որոնք դաւաճանօրէն սպանեցին իրանց թագաւորին Փոքր—Ասիայում (89 թ.):

Տ Ի Գ Ր Ս Ն Բ.

Տիգրան Բ-ի ժամանակ Հայաստանի փառքն հասաւ իր ամենաբարձր աստիճանին: Հօր դահի հետ նա ժառանգել էր նրա գոռոզութիւնն ու փառասիրութիւնը: Հօր մահը լսելուն պէս նա անցաւ գօրքի գլուխը և գնաց յունաց վրայ, որոնք արդէն ոտք էին կոխել Հայաստանի սահմանները: Նրանց յաղթելուց յետոյ Տիգրան կապաղովկիան յանձնեց իր փեսայ Միհրդատին կառավարելու:

Պարսից Արշական թագաւորը լսելով Արտաշէսի մահը, կամեցաւ իր վրէժն առնել Տիգրանից և աւագութիւնը կրկին ետ իլել: Պատերազմը տեղի ունեցաւ Արաքսի ափերի մօտ. Արշական թագաւորն ընկաւ Տիգրանի զինուորների ձեռքով և Ասիայի գերիշխանութիւնը մնաց Տիգրանին:

Այդ ժամանակները Ասորոց թագաւոր Անտիոքոսը իր եզրօր հետ կռուի մէջ էր թագի համար. ժողովուրդը ձանձրացած այդ կռիւներից զիմեց Տիգրանին: Սա էլ առանց պատերազմների տիրեց Ասորիքին, քշեց այնտեղից Անտիոքին և 22 տարի շարունակ կառավարեց նրա երկիրները:

Ասորիքից յետոյ Տիգրան տիրեց Փիւնիկէին և ապա գնաց նուաճելու Պալէստինը: Երուսաղէմի Ալեքսանդրա թագուհին մեծ ընձաներով դուրս եկաւ Տիգրանի առաջ: Տիգրան Հայաստան դարձաւ բազմաթիւ հրէա գերիներով:

Տիգրան իր գերիշխանութիւնը տարածեց ամբողջ արեւմտեան Ասիայի վրայ և ամենքը նրան ճանաչեցին իբրև թագաւորների թագաւոր:

ՏՒ ԳՐԱՆ Բ.

Մարք, Արաբացիք, Ատրպատականը, Վրաստանը, Աղուանք, Բաբելոնցիք, Կիլիկեան, Կապադովկիան և Միջագետքը հարկ էին տալիս մեր Տիգրանին:

Պլուտարքը պատմումէ, որ թագից զրկուած չորս արքայ ծառայում էին նրան, ուրիշ չորսն էլ թիկնապահի

պաշտօն էին վարում և երբ Տիգրանը ձի էր հեծնում, երկու կողմից գնում էին ոտով:

Տիգրանի փեսայ Միհրդատը, որ Արտաշէսի մահով բաւական թուլացել էր, Տիգրանի օգնութեամբ նորէն զօրացաւ և պատերազմ հրատարակեց Հռոմայեցոց դէմ: Նա տիրեց փոքր-Ասիայի մանր տէրութիւններին և զօրք մտցնելով Յունաստան, ամբողջ Յունաստանն ապստամբեցրեց Հռոմի դէմ: Սակայն Հռոմէացիք նրա վրայ ուղարկեցին Միլլա զօրավարին, որ Միհրդատից յետ խլեց նրա նուաճած երկիրներից մեծ մասը և նրան ստիպեց մի ամօթալի հաշտութիւն կապել (86 թ.) ստանալով պատերազմի բոլոր ծախսերը:

Սակայն, Միհրդատը նորէն զօրք հաւաքեց և կրկին պատերազմել սկսաւ Հռոմայեցոց դէմ. Տիգրանն էլ նրան օգնելու համար յարձակուեց Կապադովկիայի վրա և 20,000 զերի բերաւ Հայաստան:

Հռոմայեցիք այս անգամ Միհրդատի և Տիգրանի դէմ ուղարկեցին Լուկուլլոս զօրավարին:

Մի քանի ճակատամարտից յետոյ Միհրդատը Ամիսոսի մօտ սաստիկ պարտութիւն կրեց և փախաւ Հայաստան Տիգրանի մօտ (70): Տիգրանը դայրացած նրա երեսն անգամ չուզեց տեսնել, այլ միայն ազատեց նրան թշնամու ձեռից: Լուկուլլոսի մարդիկն եկան և Տիգրանից պահանջեցին, որ Միհրդատին իրանց յանձնի: Տիգրանը մերժեց այդ և պատրաստուեց զէնքով դուրս գալու Հռոմայեցոց դէմ:

Լուկուլլոսն արդէն մտել էր Միջագետք և պաշարել էր Տիգրանակերտը, ուր պահուած էին Տիգրանի գանձերը: Տիգրանի հրամանով 6,000 ձիաւոր Լուկուլլոսի բանակը

ձեղքելով մտան Տիգրանակերտ և ազատեցին Տիգրանի հարստութեան մի մասը:

Տիգրան անեղ բանակով (260000 հոգի) եկաւ և կանգնեց Լուկուլլոսի դէմ. տեսնելով նրա սակաւաթիւ զօրքը, նա ասաց. «ովքէր են սրանք. եթէ դեսպաններ են, սաստիկ շատ են, իսկ եթէ պատերազմողներ, քիչ են»:— Այսպէս հպարտացած, նա անհոգ բանակ դրաւ: Լուկուլլոսը նկատելով Տիգրանի անհոգութիւնը, յանկարծ վրայ տուաւ հայոց և այնպիսի շփոթ քցեց բանակի մէջ, որ Տիգրանը ժամանակ չունեցաւ իր ցրուած բանակը կարգի բերելու: Ժամանակ չկորցնելով, Լուկուլլոսը պաշարեց Տիգրանակերտը և քաղաքի մէջ գտնուած յոյների մատնութեամբ քաղաքն առաւ (69 թ.):

Մի տարի յետոյ պատերազմը նորոգուեց Հայաստանում, Արածանի ափին, Արտաշատ մայրաքաղաքի մօտ: Պատերազմը երկու կողմից էլ կատաղի էր և այս անգամ Լուկուլլոս ստիպուած էր ետ քաշուելու դէպի Միջագետք, ուր նա պաշարեց Մծբին քաղաքը: Տիգրան ժամանակ գտաւ և նորից նուաճեց իր կորցրած երկիրները: Միհրդատն էլ մի քանի յաղթութիւններով նորից կրկին ետ խլեց իր կորցրածը:

Այդ ժամանակ Հռոմը Տիգրանի դէմ ուղարկեց Պոմպէոս զօրավարին: Նա մի սարսափելի ջարդ տուաւ Միհրդատին Նիքատի ափերի մօտ. Միհրդատն հազիւ ազատեց գերի ընկնելուց: Մնուհետև նրան դաւաճանեց իր հարազատ որդին և նա ինքնասպան եղաւ (64):

Պոմպէոսն այնուհետև իր գէնքերն ուղղեց Տիգրանի դէմ: Հայաստանում նրա հետ միացաւ Տիգրանի հարազատ որդին, Փոքր Տիգրանը, որ հօրը դաւաճանելով միաբա-

նել էր Պարթևաց թագաւորի հետ, ընդդէմ Տիգրան Մեծի:

Տիգրան պաշարուած արտաքին ու ներքին թշնամիներէց, սիրտը կոտորուած հարազատ որդու ամօթալի դաւաճանութեամբ, խոհեմութիւն համարեց հաշտութեամբ վերջացնել բանը և զուր արիւնհեղութեան տեղիք չտալ: Նա անձամբ գնաց Հռոմայեցոց բանակը: Այնտեղ նրան ընդունեցին արժանաւոր պատիւներով:

Պոմպէոսի հետ կապած հաշտութեամբ Տիգրանի ձեռքից ելան Փոքր Ասիայում նուաճած երկիրները և նրան մնաց Բուն Հայաստանը Միջագետքի հետ: Փոքր Տիգրանը, որ կամենում էր խլել թագը հարազատ հօր գլխից և դառնալ Հայաստանի թագաւոր, անբաւական մնաց այս դաշինքից: Պոմպէոսն էլ իմանալով որ նա գաղտնի յարաբերութիւնների մէջ է Պարթևաց թագաւորի հետ, շղթայակապ պահեց նրան իր մօտ իբրև յաղթանակի զարդ:

Միւսուաճան որդին հայոց թագի փոխարէն ստացաւ Հռոմի շղթաները:

Պոմպէոսի հեռանալուց յետոյ Տիգրանը մտածեց կրկին ետ դարձնել կորցրած երկիրները, ուստի դաշն կապեց Պարթևաց հետ, նրանց թագաւորին վերադարձնելով նախագահութեան պատիւը: Այդ ժամանակ Եռապետները բաժանել էին Հռոմի նուաճած երկիրները և Ասիան ընկել էր Կրասոսին: Պարսից և հայոց զօրքին առաջնորդում էր Սուրէն Պարթև ասպետը, որ Սառանի մօտ Կրասոսի զօրքին մի սարսափելի ջարդ տուաւ և փախցրեց կռուի դաշտից:

Երբ Կրասոսը Սուրէնի հրաւերով գալիս էր նրա մօտ հաշտութիւն կայացնելու, ճանապարհին խռովութիւն պատահեց և պարթև պատգամաւորները սպանեցին Կրասոսին,

իսկ Հոռոմայեցի զօրքն անտէր մնացած, ցիրուցան եղաւ մեծամեծ կորուստներ տալով: Այդ ժամանակ Պարթևաց թագաւորի որդին, Բակուրն, ամուսնանում էր Տիգրանի դստեր հետ և Սուրէնը հարուստ աւարների հետ իբրև յաղթանակի ընծայ հայոց արքունիքն ուղարկեց սպանուած Կրասոսի գլուխը (53 թ.)

Կրասոսի տեղ շուտով Տիգրանի դէմ դուրս եկաւ Կասիոս: Տիգրանն արդէն ծերացել էր և պարսից օգնական բանակն յանձնեց Բարգափրան Ռշտունի նախարարին: Սա աջողութեամբ առաջ գնաց և Անտիոքի մէջ պաշարեց Կասիոսին, որն ազատուեց միայն Կիլիկիայի հիւպատոս Յիցերոնի օգնութեամբ: Երկար կռիւներից յետոյ մի վերջնական պատերազմում հայ սպարապետը յաղթելով, կրկին նուաճեց Ասորիքն ու Փիւնիկէն: Բարգափրան այնուհետև Պալեստին գնաց՝ Գնէլ Գնունի զօրավարի ձեռքով Երուսաղէմին տիրեց և բազմաթիւ զերիներով ու աւարով վերագարծաւ Հայաստան, զօրքի հրամանատարութիւնը տալով Բակուրին:

Հոռոմայեցիք նորէն շարունակեցին իրանց կռիւները միացեալ հայերի և պարթևների դէմ, սակայն Տիգրանը, որ այս պատերազմները կազմակերպողն ու կառավարողն էր, արդէն ուժասպառ ու ծերացած 53 տարուայ թագաւորութիւնից, մեռաւ (36 թ.) իր թագը թողնելով Արտաւազդ որդուն:

Ա Ր Տ Ա Ի Ա Ձ Դ

Արտաւազդը ոչ հօր փառասիրութիւնն ունէր, ոչ էլ նրա քաջութիւնը, այլ զբօսասէր և որկրամոլի մէկն էր: Հոռոմէացի Անտոնիոս զօրավարին նա հաշտութիւն խօսեց և խոստացաւ նրան օգնել ընդդէմ Պարթևաց: Սակայն իր խոստումը չկատարեց և խաբէութեամբ ման ածեց Հոռոմի Լէզդեոնները անծանօթ ճամբաներով, մինչև որ մի յարմար բուլէի հեռացաւ Անտոնիոսից: Անտոնիոս ստիպուած էր ետ դառնալ մեծամեծ մնասնելով: Արաքս գետն անցնելիս նա արդէն կորցրել էր 24,000 մարդ և հազիւ իր բանակի մնացորդով նա Միջագետք հասաւ, մտածելով վրէժը մի այլ անգամի թողնել:

Հայ զօրքի ստիպմամբ թուլամորթ Արտաւազդը Կովկասեան ազգերից զօրք հաւաքեց և Միջագետքից դուրս բշեց Հոռոմայեցիներին:

Անտիոնիոս այս բանից աւելի ևս զայրացած Արտաւազդի վրայ եկաւ մեծ զօրքով և յաղթեց նրան: Հայերը ետ քաշուեցան: Անտոնիոս ամեն հնար գործ դրեց Արտաւազդին իր բանակը բերելու, բայց հայ-թագաւորներն չէր հաւատում: Վերջը, երբ Անտանիոս մտաւ Հայաստան, Արտաւազդ խաբուած նրա խոստումներից, գնաց Անտոնիոսի մօտ: Անտոնիոս Արտաւազդին ման ածեց հայոց բերդերը, նրանց գանձերը խլելու համար, բայց հայերը չէին խաբուում:

Անտոնիոսն Արտաւազդին ոսկի շղթաներով կապեց և տարաւ Ալէքսանդրիա, Կլէոպատրա թագուհուն որպէս պարգև: Վերջինս գլխատել տուաւ Արտաւազդին (31 թ.):

Արտաւագրից յետոյ, ինչպէս երևում է, Հայաստանն ապարէզ է դառնում անընդհատ պատերազմների: Մի կողմից Հոռոմի լէգէոնները, միւս կողմից Պարթև գործերը շարունակ ասպատակում էին Հայաստանը: Նրանցից ամեն մինն աշխատում էր իր կուսակից մարդու յանձնել Հայաստանի թագը, իր երկրի սահմանները թշնամուց ասպահովելու համար:

Այդ պատերազմներն էին երևի պատճառը, որ մի շարք թագաւորներ յիշում են Հիւսիսային Հայաստանում, գըլխաւորապէս արտաքին պատմիչների կողմից. մի այլ շարք էլ հարաւային Հայաստանում, — Միջագետքում, որոնց մանրամասն պատմութիւնը մեզ աւանդում են աղգային պատմիչները:

Այսպէս, Արտաւագրից յետոյ, Պարթևների օգնութեամբ հիւսիսային Հայաստանում թագաւորեց նրա որդին, Արտաշէս: Իսկ Միջագետքում, Մծբին քաղաքում թագաւոր նստեց Արտաւագրի հօրեղբոր որդին, Արշամ (33—3 Քր. առ.): Սա սկսեց հալածել Բագրատունի իշխաններին, ըստիպելով թողնել հրէից կրօնը և դառնալ Հեթանոս: Արշամ հարկատու էր Հոռոմին:

Հէրաստանի Հերովդէս թագաւորը բանուորներ պահանջեց Արշամից Անտիոք քաղաքում աշխատելու: Արշամ մերժեց նրա պահանջը և գանգատ ուղարկեց Հոռոմ, Օգոստոս կայսեր: Կայսրը, սակայն, Հերովդէսի կողմը բռնեց և Արշամ ստիպուած էր վերջինիս պահանջը կատարել:

Ա Ռ Փ Ա Ր

Արշամին յաջորդեց Աբգար (3 թ. Քրիստ. առաջ): Արա ժամանակ Հոռոմի գործակալները Օգոստոս կայսեր

պատկերը բերին և դրին հայոց մեհեաններում: Հերովդէսը պահանջեց, որ իր պատկերն էլ կայսեր պատկերի հետ դրուի: Աբգարը մերժեց այս պահանջը: Հերովդէս մի բանակ ուղարկեց նրա վրայ, որը սաստիկ պարտութիւն կրեց: Բարեբաղդաբար Հերովդէս մեռաւ և չկարողացաւ վրէժ առնել Աբգարից:

Հոռոմում չէին մոռացել այս դէպքը և վրէժ տառն Աբգարի դեսպաններին անպատուելով:

Աբգարն էլ պատրաստութիւն էր տեսնում ապստամբելու և Հոռոմի լուծից ազատուելու: Ուստի նա իր մայրաքաղաքը Մծբինից տեղափոխեց Եդեսիա և սկսեց այս քաղաքն ամրացնել: Մտադիր լինելով Պարթևաց հետ միանալու, նա գնաց Պարսկաստան և հաշտեցրեց Արշաւիր թագաւորի որդոյ, որոնք կուռում կին գահի համար, բայց ապստամբութեան գործը գլուխ չեկաւ:

Աբգարը Պարսկաստանից վերադարձաւ ծանր հիւանդ: Այդ ճամբորդութիւնը կասկածի մէջ քցեց Հոռոմայեցոյ: Աբգարը դեսպաններ ուղարկեց Հոռոմի գործակալ Մարինոսի մօտ, որը դեսպաններին ընդունեց մեծ պատուով:

Երուսաղէմից անցնելով, Աբգարի դեսպանները տեսան այն հրաշքները, որ գործում էր Յիսուս, և պատմեցին թագաւորին:

Աբգարն իր Անանէ սուրանդակի ձեռքով նամակ ուղարկեց և խնդրեց Յիսուսին, որ գայ և իր հիւանդութիւնը բուժէ: Յիսուս Թոմա առաքեալի ձեռքով պատասխանեց, թէ նա չի կարող գնալ Աբգարի մօտ, այլ համբառնալուց յետոյ կուղարկէ իր աշակերտներից մինին, որ կբուժէ Աբգարին:

Իրաւ, Քրիստոսի Համբարձումից յետոյ Թագէոս ա-

ուաքեալը եկաւ Միջագետք, բուժեց Աբգարի հիւանդու-
թիւնը և մկրտեց նրան իր պալատականների հետ: Այնու-
հետև Ազդէ պալատականին ձեռնադրեց եպիսկոպոս և թող-
նելով իր տեղը. գնաց Հայաստան, քարոզելու քրիստոնէու-
թիւնը:

Այսպիսով Աբգար առաջին թագաւորն էր որ, որ ընդու-
նեց քրիստոնէութիւն: Այնուհետև նա նամակ գրեց Տիրե-
րիոս կայսեր, պարսից թագաւոր Արտաշէսին և Ասորես-
տանի թագաւոր Ներսէհին. յորդորելով նրանց, որ քրիս-
տոնեաներին չհալածեն և Քրիստոսի հաւատն ընդունեն:

Նա մեռաւ այս նամակների պատասխանը շատացած
35 թ. Քրիստ. յետոյ:

Ա. Ն. Ա. Ն. Ո. Ի. Ն. (35 թ.)

Անանուն թագն ստանալուն պէս հալածանք սկսեց
քրիստոնէութեան դէմ. մեհեանները շաց արաւ և պահան-
ջեց Ազդէից, որ քրիստոնէութիւնը թողնէ և սկսէ առա-
ջուայ նման թագ պատրաստել թագաւորի համար: Երբ Ազ-
դէն մերժեց թագաւորի պահանջը և քարոզում էր ժողովը-
դին, սպանուեց արքայական զինակրի ձեռքով:

Հայաստանի Շաւարշան գաւառի կառավարիչ էր Սա-
նատրուկը, Աբգարի քրոջ որդին: Սա աւելի կատաղի թըշ-
նամի դուրս եկաւ ընդդէմ քրիստոնէութեան քան Անա-
նունը: Սանատրուկ նահատակել տուաւ թագէոս առա-
քեալին և Սանգուխտ կոյսին, որ իր հարազատ դուստրն էր:
Սանատրուկը Արշամից ապստամբելով իրան թագաւոր հը-
րատարակեց հիւսիսային Հայաստանում և ապա զօրքով
դիմեց Անանունի վրայ: Այս վերջինը իր պալատը նո-
րոզելիս մի սիւն ընկաւ վրան և ջախջախեց նրա ոտները:

Եղեսացիք մարդ ուղարկեցին և խոստացան Սանատրուկին
յանձնել քաղաքը, միայն նա ձեռ չ'տայ նրանց կրօնին:

Սանատրուկ խոստացաւ, բայց խոստումը չկատարեց:
Կոտորել տուաւ Աբգարի ցեղը բացի աղջիկներից և Հե-
ղինէ թագուհուց: Վերջինս Երուսաղէմ գնաց և իր ամ-
բողջ գանձը բաժանեց աղքատներին սովի ժամանակ:

Ե Ր Ո Ի Ա Ն Դ

Հիւսիսային Հայաստանի կառավարութիւնը Սանատ-
րուկ յանձնել էր Երուսնդ իշխանին, որ մօր կողմից Ար-
շակունի էր: Երբ որսի ժամանակ Սանատրուկ պատահ-
մամբ սպանուեց, Երուսնդը զրաւեց նրա թագը, բայց
Բագրատունի իշխաններից ոչ մինը յանձնառու չեղաւ
նրա գլխին թագ դնելու:

Երուսնդ իր թագն ապահովելու համար կոտորել
տուաւ Սանատրուկի ցեղը: Ազատուեցաւ միայն Արտա-
շէս մանուկը, որին պահում էր Սմբատ Բագրատունին,
հովիւների մօտ, որ Սանատրուկի ձեռը չընկնի, մինչև որ
առիթ գտաւ անցնելու Պարսից սահմանը:

Պարթևաց Դարէհ թագաւորը սիրով ընդունեց Արտա-
շէսին և պատուով պահում էր իր պալատում:

Երուսնդ գեսպանների ձեռքով աշխատում էր հաւա-
տացնել պարսից թագաւորին, որ Արտաշէսը հովուի որդի
է և ոչ թէ Սանատրուկի:

Բայց նրա բոլոր փորձերը զուր անցան: Սմբատից
վրէժ առնելու համար կոտորել տուաւ նրա թողած պա-
հապաններին և բանդարկեց նրա երկու աղջկանը:

Հոռոմի հետ դաշն կապեց Երուսնդ և Միջագետքը

յանձներով նրանց, մայրաքաղաքը տեղափոխեց Արմաւիր: Որովհետեւ Արմաւիրն անպարիսպ էր, Երասխի ափին հիմնեց Երուանդաշատ քաղաքը, պարիսպով պատեց, շինեց ամուր միջնաբերդ, այնտեղ էլ բնակութիւն հաստատեց:

Ա Ր Տ Ա Շ Է Ս Բ.

Սմբատ Բագրատունին հաւատարիմ ծառայութեամբ գրաւեց Դարէն թագաւորի սիրտը այնպէս, որ երբ Արտաշէս մանուկը բաւական մեծացաւ, Դարէն զօրք տուաւ Սմբատին, որ գնայ Արտաշէսի գահը յետ խլէ:

Երուանդը պատրաստուեց և հայ ու վրացի զօրքերով դուրս եկաւ Սմբատի դէմ: Նախարարներին էլ մեծամեծ պարզկներ տուաւ Երուանդ, որ իր կողմը պահեն, բայց իզուր. հէնց որ Սմբատն ու Արտաշէսը Հայաստան մտան, նախարարների մեծ մասն անցաւ նրա կողմը:

Հակառակորդներն իրար հանդիպեցան Ախուրեան գետի մօտ: Որպէս զի յաղթութիւնն ապահով լինի, Արտաշէս մարդ ուղարկեց Մուրացան նախարարի մօտ, և խոստացաւ թագաւորից յետոյ երկրորդը լինելու պատիւը նրան թողնել, եթէ նա անցնի իր կողմը:

Արգամը յանձն առաւ և պատերազմը սկսուելուն պէս մի կողմ քաշուեցաւ, թողնելով Երուանդին մենակ: Այս տեսնելով Երուանդին դաւաճանեցին մնացեալ հայ նախարարներն էլ: Երուանդը մնաց միայն վրացի վարձու զօրքով, որոնք թէպէտ քաջութեամբ կռիւ մղեցին, բայց Սմբատի յարձակմանը դիմանալ չկարացին: Մի քանի քաջեր Երուանդի կողմից յարձակուեցան Արտաշէսի վրայ և կամենում էին նրան սպանել, բայց Արտաշէսի կաթնեղ-

բայրը, Գիսակ, ազատեց նրան կորցնելով իր դէմքի կէտը:

Երուանդը փախաւ և ամրացաւ Երուանդաշատ քաղաքում: Սմբատ հեռեց նրան մինչև քաղաքի դռները: Հետևեալ օրը հասաւ Արտաշէս գլխաւոր բանակի հետ: Զօրքը, Արտաշէսի հրամանով գոռում էր, «Մար ամատ», այսինքն «Մարն (հովիւը) եկաւ,» յիշեցնելու համար Երուանդի սուտը, թէ Արտաշէս հովուի որդի է:— Թեթև յարձակումից յետոյ քաղաքն անձնատուր եղաւ և Երուանդ սպանուեց մի գինուորի ձեռքով:—

Արտաշէս վեհանձն վարուեց իր թշնամու դիակի հետ. պատուով թաղել տուաւ, և վրան արձան կանգնեց, իբրև Արշակունու:

Սմբատ Երուանդի գանձատան մէջ գտնելով Սանատրուկի թագը, հանդիսաւոր կերպով դրեց Արտաշէսի գլխին (85 թ.) և պսակեց հայոց թագաւոր:

Արտաշէս հօր գահին տիրանալով, մտածեց իր բարեկամներին վարձատրել: Պարթև զօրքին առատ պարզկներ տալով, վերադարձրեց իրանց երկիրը: Արգամին թագաւորի երկրորդը շինելուց յետոյ, իրաւունք տուաւ երկու ականջին օղեր, մի ոտին կարմիր կօշիկ կրելու և ոսկէ գզալ ու պատառաքաղով ճաշելու:

Սմբատին յանձնեց ամբողջ զօրքի սպարապետութիւնը և երկրի վերակացութիւնը: Գիսակի որդուն նախարարների կարգը մտցրեց և Դիմաքսեան անուանեց, հօր քաջագործութեան համար: Դարէն թագաւորին էլ մեծամեծ ընձաներ ուղարկեց Սմբատի ձեռով: Արտաշէս իրան մայրաքաղաք ընտրեց Արտաշատ քաղաքը, որ նորոգեց և բազմաթիւ շինութիւններով հարստացրեց:

Հռոմայեցիք, որ Երուանդին ոչ մի օգնութիւն չը-

հասցրին, նրա անկումից յետոյ Արտաշէսից պահանջեցին հարկը, որ պատերազմից խուսափելով, տուաւ: Հազիւ Հրուովի զօրքերը ետ քաշուեցան Հայաստանի սահմաններից, Ալանները միացած Կովկասեան լեռնականների հետ, ար-

Ս Ա թ Ե Ն Ի Կ

շուեցին Հայաստան: Արտաշէսը նրանց մի լաւ շարքեց, գերի առաւ նրանց թագաւորի որդուն և հարածեց Կուրի ձախ ափը: Ալաններն առաջարկեցին մշտական դաշն կապել հայոց հետ և Հայաստանն այլ ևս չտապաւորակել, եթէ

իրանց թագաւորի որդուն ետ ստանան: Երբ Արտաշէս չըհամաձայնեց, գետի ափը դուրս եկաւ Ալանաց թագաւորի աղջիկը, Սաթենիկ, թարգմանի բերանով սկսեց խօսել Արտաշէսի հետ, համոզելով ետ տալու իր եղբօրը:

Արտաշէս շատ հաւանեց Սաթենիկին և ինչպէս երգում էին Գողթան երգիչները, «հեծաւ իր սև ձին, և արծուի նման սրանալով գետի մէջ, առաւ ոսկէօղ շիկափով պարանը և այն քցելով օրիորդի փափուկ մէջքը, փախցրեց նրան գետի այս ափը, հարսանիք սարքեց և ամուսնացաւ Սաթենիկի հետ»:

Արտաշէսն իր երկարատև թագաւորութեան ընթացքում աշխատում էր երկիրը խաղաղ պահել և արուեստներն ու առևտուրը ծաղկեցնել: Հայաստանի անբնակ տեղերը նա բնակեցրեց դրսից բերած գաղթականներով: Երբ Սաթենիկի հայրը մեռաւ և երկրի մէջ խռովութիւն ծագեց, Արտաշէս Սմբատին զօրքով ուղարկեց Ալանաց երկիրը, որ հանգարտացրեց և թշնամիներից շատ գերի բերեց Հայաստան: Այդ գերիներին Արտաշէս բնակեցրեց Շաւարշան գաւառում, որ յետոյ Արտազ կոչուեցաւ գաղթականների երկրի անունով:

Կասպիական երկիրներից էլ Սմբատ բազմաթիւ գերի բերաւ որ նոյնպէս բնակեցրեց Հայաստանի ամայի տեղերում:

Երկրի գանազան մասերը Արտաշէս սահմաններով բաժանեց միմեանցից, սահմանների վրայ քառակուսի քարեր դնելով:

Կամուրջներ շինեց, գետերն ու ծովերը ճանապարհի դարձրեց, ամեն կերպ նպաստեց երկրի մշակելուն և արհեստների տարածելուն:

Արտաշէսի ժամանակ հայերը սովորեցան զրի գործածութեան և օրերը, շաբաթներն, ամիսներն ու տարիները հաշուելուն:

Այս ամենի համար ժողովուրդը սաստիկ սիրեց իր թագաւորին և անմահացրեց նրան իր երգերի մէջ, գովելով, որ Արտաշէսի ժամանակ մի կտոր հող անգամ անմըշակ չէր մնացել Հայաստանում և պարապ ու անգործ մարդ չկար իսկի:

Անբաղդ էր Արտաշէսը միայն ընտանեկան կողմից: Նրա աւագ որդին, չար ու նախանձոտ Արտաւազը դադար չէր տալիս հօրը:

Նա գանգատուեց Արգամից և խլեց նրանից երկրորդական գահի իրաւունքը:

Մի անգամ Արտաշէս ճաշի էր հրաւիրուած Արգամի մօտ. արքայորդիք աղմուկ բարձրացրին թէ նա ուզում է Արտաշէսին սպանել և ձերունի Արգամի մագերնն ու մօրուքը քաշեցին: Վրդովուած թագաւորը Մաթան որդուն ուղարկեց զօրքով Արգամի վրայ, որ նրա ցեղը ջնջէ: Արտաւազը խլեց Արգամից Նախիջևան քաղաքը և Արաքսի հիւսիսն ընկած կալուածները: Արգամի որդին հակառակեց և Արտաւազը բնաջինջ արաւ Արգամի ցեղը բոլորովին, գրաւելով նրա կայքն ու կալուածները:

Արգամից յետոյ Արտաւազի նախանձի առարկան Սմբատ Բագրատունին գարձաւ, որին նա ուզում էր սպանել: Սմբատ վեհանձնօրէն հեռացաւ Տմորիք, զօրքի սպարապետութիւնն էլ թողեց Արտաւազին:

Որովհետև Արտաշէսի միւս որդիքը նախանձում էին Արտաւազին, Արտաշէս Վրոյր որդուն արքունիքի հազարապետ, իսկ Մաթանին քրմապետ կարգեց:

Բոլոր զօրքն հին սովորութեամբ չորս մաս բաժանեց. արևելեանն յանձնեց Արտաւազին, արևմտեանը Տիրանին, հիւսիսայինը Զարէհին և հարաւայինը Սմբատ Բագրատունուն: Որովհետև Արտաշէս պայմանած հարկը չտուաւ, պատերազմ ծագեց Հռոմայեցիների հետ: Սկզբում հայերն աջողութիւն ունեցան և յաղթութիւն տարան Սմբատի շնորհիւ: Բայց երբ Տրայանոս կայսր դառաւ և եկաւ Պալեստինը նուաձեց, Արտաշէս հաշտութիւն խնդրեց, վճարելով պահած հարկերն ամբողջովին և այնուհետև շարունակ դաշնակից մնաց Հռոմին:

Աղբիսնոս կայսեր առաջարկութեամբ Արտաշէս գընում էր Պարթևաց երկիրը դաշն կապելու, որ ճանապարհին հիւանդացաւ Բակուրակերտ աւանում: Մարդ ուղարկեցին Երիզայ աւանը, որ Անահիտ դիցուհուց կեանք և բուժումն խնդրէ. Մինչև նրա գալուստը Արտաշէս մեռնում է: Գեղեցիկ է նկարագրում նրա թագումը Արիստոն Փեղացին, որ ճամբորդում էր Արտաշէսի հետ իբրև քարտուղար: Շատերը նրա սիրելիներից, պատմում է նա, հարձերից և ծառաներից զրկեցին իրանց կեանքից:

Ժողովուրդը մեծ պատիւներ տուաւ սիրելի թագաւորի գիակին: Դագաղը ոսկեղէն էր, գահոյկն և անկողինը բեհեզ, պատմուճանը ոսկեթել, գլխին թագ էր գրած, ոսկէպատ գէնքն առաջին, գահի չորս կողմը որդիք և ազգականներն էին կանգնած և ապա զինուորական պաշտօնեաները, նահապետները, նախարարները, և զինուորական գնդերը կազմու պատրաստ, որպէս թէ պատերազմ էին գնում:

Առաջևից պղնձեայ փողեր էին նուագում, իսկ յետևից գնում էին երգող կոյսերի խումբերը սև հագած,

զբանց յեանից էլ ժողովրդի բաղմութիւնը: Այսպիսի հանդիսով տարան ու թաղեցին սիրելի թագաւորին, որի ժամանակ շատերն ինքնասպանութեամբ վերջ դրին իրանց կեանքին (131 թ.):

ԱՐՏԱԻԱԶԴԻ (131 թ.)

Արտաշէսին յաջորդեց նրա փառասէր ու նախանձոտ որդին, Արտաւազգ: Սա իր բոլոր եղբայրներին քշեց Այ-

բարատ գաւառից Աղիովիտ և Առբերան գաւառները, պահելով իր մօտ միայն Տիրանին, իբրև յաջորդ:

Սա կարճ ժամանակ թագաւորելուց յետոյ, որսի յեանից երիվարը քշելով ընկնում է մի խորխորատ և մեռնում:

Սրա մասին է, որ գողթան երզիչները առասպելաբանել են. թէ հօր մահուան ժամին, երբ ժողովրդից շատերն իրենց կոտորել են, Արտաւազգը գանգատուել է ասելով:

«Ի՞նչ գնացիր և ամբողջ երկիրը հեռոց տարար, ես աւերակներին մնաց թագաւորեմ».— Որի համար Արտաշէս նրան անիծում է: «Եթէ դու որսի գնաս ազատ Մասիսի վրայ, քեզ թող բռնեն քաջերը, տանեն Ազատ Մասիսը, այնտեղ մնաս, ու էլ լոյս չտեսնես»:

Պատմում են, որ նա մինչև այսօր պահուած է Մասիսի մէջ, մի այրում, երկու շները հանապազ կրծում են նրա շղթաները որ ազատեն տիրոջը, բայց երբ ուրբաթ օրը դարբինները ծեծում են սալը մուրճով, նրա շղթաները ամրանում են:

Արտաւազգին յաջորդեցին իր եղբայրները, նախ Տիրան Ա. (131—151) ապա Տիգրան գ. (151—193): Սրան էլ յաջորդեց իր որդին, Վաղարշ (193 թ.) որ հիմնեց Վաղարշաւան քաղաքը Մուրցի և Երասխի խառնուելու տեղը: Վարդգէսի աւանն էլ պատեց ամուր պարիսպներով և անւանեց Վաղարշապատ: Սրա ժամանակ հիւսիսային վայրենի ազգերը, խազիրները և բասիլները յարձակուեցան Հայաստանի վրայ. Վաղարշ քաջութեամբ հալածեց նրանց. բայց զոհ գնաց թշնամու նետին:

Հօր մահուան վրէժն առաւ Սոսրով Ա. (213), որ զօրքի գլուխն անցնելով, անցաւ Կովկասը, յարձակուեց լեռ-

նակաների վրայ, յաղթեց նրանց, մի արձան կանգնեց ի նշան այդ յաղթութեան և ետ դարձաւ հետը բերելով բազմաթիւ պատանդ:

Արա ժամանակ էր, որ Պարսկաստանում Պարթև իշխանութիւնը թուլացաւ և թագն անցաւ Մասանեան Արտաշրի ձեռքը (226), որը հիմք դրեց Մասանեան իշխանութեան Պարսկաստանում: Խոսքով Ա. շտապեց իր ազգականին օգնութիւն հասցնելու, բայց արդէն ուշ էր. Արտաւան Արշակունին սպանուել էր:

Խոսքով այնուհետև Հռոմայեցոց օգնութեամբ պատերազմեց Արտաշրի հետ, յաղթութեամբ հասաւ Տիգրան և Արտաշրին փախցրեց մինչև Հնդկաստան:

Արտաշիր խորամանկութեան գիմեց: Նրա խորհրդով Անակ Պահլաւունի իշխանը որպէս փախստական և հալածուած Արտաշրից, իր ընտանիքով ապաւինեց Խոսքովի մօտ: Խոսքով սիրով ընդունեց նրան որպէս իր ազգականին, Ուտի գաւառում:

Գարնանը, որսի ժամանակ, Անակը մի կողմ կանչեց Խոսքովին և մահացու վերք տուաւ նրան:

Նախարարները հասան նրա յետեից և Արտաշատի կամուրջի վրայ բռնելով, գետը նետեցին և նրա ցեղն էլ սրբանցրին մեռնող թագաւորի հրամանով (261):

Ազատուեցաւ միայն Գրիգոր անունով մի արու գաւակ իր սանտուի ձեռքով:

Խոսքովի մահից յետոյ հայ նախարարները Փոխկայի զօրքերի օգնութեամբ փորձ արին զիմադրելու Արտաշրի յարձակման, բայց պարտութեամբ ցրուեցան և Արտաշիր տիրեց Հայաստանին: Ազատուեց Տրդատ թագաւորացնը, որին Արտաւազգ Մանգակունին փախցրեց Հռոմ: Իսկ Օտա

Ամատունի իշխանն ազատեց Խոսքովի դուխտ արքայադուստեր, որին արքայական զանձերի հետ պահում էր Անիամբոցում:

Այսպիսով Հայաստանը դարձաւ պարսից մի նահանգ:

Տրդատը մեծանում և աճում էր Հռոմում, ուր նա քաջութեան և ուժի մեծ համբաւ հանեց: Մի անգամ վայրենի ցուլի պոզերից բռնելով դուրս պոկեց և վիզը ոլորելով սպանեց: Մի այլ անգամ հակառակորդն առաջ անցնելու համար նրան ցած նետեց կառքից. Տրդատ բարկացած այնպէս պինդ բռնեց նրա կառքի յետեից, որ ձիերին կանգնեցրեց:

Պատերազմների մէջ էլ նա մեծամեծ քաջութիւններով զարմանք էր պատճառում Հռոմայեցոց: Մինչ Հռոմայեցի կատաղած զօրքը սովից յարձակուեց և սպանեց Պրոբոս կայսեր, Տրդատ մենակ կանգնած իր բարեկամ Լիկիանոսի դրան առաջ, թոյլ չտուաւ, որ նրան սրև է փաս հասնի:

Պարսից պատերազմում երբ կայսրը յաղթուեց և լէզէոնները փախան, Տրդատ ետ մնաց, որովհետև իր ձին վիրաւորուել էր: Եփրատին հասնելով իր հագուստն ու ձիու սարքը մէջքին, լող տարով անցաւ Եփրատ գետը:

Փոթաց Հոչէ թագաւորի հետ էլ մենամարտեց, և յաղթելով գերի բերաւ նրան Դիոկղետիանոս կայսեր մօտ:

Այս քաջութիւնների համար նա սիրելի էր զարձել Դէոկղետիանոս կայսեր, որ կամենալով կրկին Հայաստանը նուաճել, զօրք տուաւ Տրդատին պարսից դէմ պատերազմելու:

Փախստական նախարարներից շատերն ուրախութեամբ զիմաւորեցին Տրդատին Կեսարիա և միացան նրա հետ:

Օտա Ամատունին նրա առաջ բերեց Խոսրովի դուխա քր-
րոջը և թագաւորական գանձերը: Տրդատ նրան նշանա-
կեց տէրութեան հազարապետ, իսկ Արտաւազդ Մանգա-
կունուն յանձնեց զօրքի սպարապետութիւնը:

Հայ և Հռոմէացի զօրքերով Տրդատ շարդեց ու հա-
լածեց պարսիկներին, կրկին տիրելով իր հայրենի թագին
և մեծ ուրախութիւն պատճառելով հայ ժողովրդին:

Հետեւեալ տարին նա արշաւեց Պարսկաստան և իր
անձնական քաջութեամբ սարսափ ազդեց թշնամիներին:
Մի անգամ թշնամիները շրջապատեցին նրան և նետերով
բազմաթիւ վէրք հասցրին ձիուն որ գետին գլորուելով,
ցած քցեց արքային: Տրդատ աներկիւղ վեր թռչելով, հե-
տիոսն սկսեց հալածել թշնամիներին և խլելով նրանցից
մինի ձին, հեծաւ ու սկսեց կոտորել նրանց:

Հայաստանը թշնամիներից մաքրելուց յետոյ, Տրդատ
կամեցաւ ամուսնանալ և Աշխատար իշխանի դուստր Աշ-
խէնին, որ գեղանի և բարձրահասակ էր Տրդատի պէս,
կին ուզեց: Նորան գրելով Արշակունի, Տրդատ նորա գը-
լին թագ դրեց և կարգեց հայոց թագունի:

ՀԵԹԱՆՈՍ ՀԱՅՈՑ ԿՐՕՆԸ

Հայկազանց ժամանակ հայերը մի պարզ ու բնական
կրօն ունէին. արեն էր դրանց պաշտամունքի գլխաւոր ա-
ռարկան, որ համարոււմ էր կեանքի հիմքը, մարդու և
բնութեան կեանք տուողը. — «Արեւս վկայ, քու արեւ, նը-
րա արեւը խաւարեց» մինչև այսօր պահուած ու սովորա-
կան են ժողովրդի բերանում: Լոյսը համարոււմ էին բաղդ
ու բերկրութիւն. — «աչքդ լոյս, աչքի լուսով մնաս», ասում

են այսօր, երբ մի ուրախալի անցք է պատահում: Ընդ-
հակառակը խաւարը համարոււմ էր անբաղդութիւն:

«Նրա օրը խաւարեց, նրա օրը սևացաւ», անբաղդու-
թեան նշաններ են հէնց այսօր:

— Ուրեմն լոյսը — բաղդ էր. խաւարն — անբաղդութիւն,
արեւը կեանք:

Հին հայերը անտառների սօսաւիւնից գուշակութիւն-
ներ էին անում: Սօսեաց անտառին էր նուիրուած Անու-
շաւանը, որ այդ պատճառով Սօս կոչուեցաւ: Մի տեսակ
աստուածներ էլ կային, որոնք Արդեգ էին կոչոււմ և լի-
զում էին պատերազմում ընկած վիրաւոր քաջերին և ա-
ռողջացնում նրանց:

Այս պարզ ու նախնական կրօնը բաւական ճոխացաւ
հարեան պարսիկների, ասորիների և ապա յոյների ազդե-
ցութեան տակ, այնպէս որ բնութեան լուսաւորների հետ,
հայերին այնուհետև տեսնում ենք երկրպագելիս և՛ կուռ-
քերի ու արձանների:

Աստուածների հայրն համարոււմ էր «արին Արա-
մազդ», որի արձանը գտնոււմ էր Անի ամրոցում: Երի-
զայում գտնոււմ էր Անահիտ դիցուհու արձանը, որ կոչ-
ւում էր «ոսկիամայր, ոսկիածին, և համարոււմ էր կեանք
ու կեցուցիչ հայոց աշխարհի»: Սա Արամազդի դուստրն էր:

Արամազդի միւս դստեր անունն Աստղիկ էր, որ գե-
ղեցկութեան աստուածուհի էր: Սորա արձանը գտնոււմ էր
Տարօն գաւառի Աշտիշատ ակամում: Այստեղ էր և Վահագ-
նի արձանը: Վահագն համարոււմ էր քաջութեան աստ-
ւած և կոչոււմ էր Վիշապաբաղ: Սա Աստղիկի ամու-
սինն էր

ԵՐԿՐՈՐԴ ՇՐՋԱՆ

Քրիստոնէութեան մուսնի Հայաստան:

ՏՐԴԱՏ ԵՒ Ս. ԳՐԻԳՈՐ ԼՈՒՍԱՆՈՐԻՉ

Ազգարն առաջին թագաւորն էր հայոց մէջ, որ քրիստոնէութիւն ընդունեց: Թէև, ինչպէս տեսանք, նրա յաջորդները հալածանք բարձրացրին քրիստոնէութեան դէմ, բայց և այնպէս բազմաթիւ քրիստոնէաներ կային Հայաստանում, որոնք յայտնի կամ ծածուկ դաւանում էին երկնային Փրկչի կրօնը: Խոսքով Ա-ի օրով, ինչպէս և Տրդատի ժամանակ այնքան շատ էր սրանց թիւը, որ թէ հայրը և թէ որդին մահուան պատիժներով, հալածանքներով ու հրովարտակներով բռնանում և հալածում էին քրիստոնէաներին: Այս հալածանքը տեւեց մինչև Տրդատի քրիստոնէայ դառնալը լուսաւորչի ձեռքով:

Գրիգորն Անակ իշխանի որդին էր. նա ծնաւ Վաղարշապատ 257-ին. երեք տարեկան էր, որ դաւաճան հօր ընտանիքը սրի անցրին, որից ազատուեց միայն Գրիգորը, իր սանտուի հետ, Սոփիա անունով: Գրիգորին տարան Կեսարիա, ուր նրան մկրտեցին և մեծացրին իբրև քրիստոնէայ: Նա ուսաւ յոյն և ասորի դպրութիւն: Երբ Հափահաս դարձաւ, ամուսնացաւ մի յոյն աղջկայ հետ, որից երկու զաւակ ունեցաւ. Արիստակէս և Վրթանէս: Երեք տարուց յետոյ նրանք սիրով բաժանուեցան միմեանցից, որ ծառայէն Աստուծոն. Գրիգորը Արիստակէսին յանձնեց դայակների և ինքը գնաց Տրդատ թագա-

ւորի մօտ, որ հաւատարիմ ծառայութեամբ քաւէ իր հօր, Անակի գործած մեղքը:

Իսկ Գրիգորի կին Մարիամն, առնելով փոքր որդուն, Վրթանէսին, մտաւ կուսանոց:

Երբ Տրդատը Հայաստան գալով զո՞հ էր մատուցանում Անահիտ դիցուհուն, հրամայեց, որ Գրիգորն էլ պըստակներ մատուցանէ նոյն դիցուհուն: Գրիգորն ընդդիմացաւ: Այնուհետև ոչ Տրդատի պատուէրն ու պատիժը, ոչ տուած տանջանքն ու չարչարանքները չկարողացան ըստիպել Գրիգորին, որ նա թողնէ քրիստոնէութիւնն: Այդ ժամանակ Տրդատին յայտնեցին, որ Գրիգորը Անակի որդին է: Տրդատ բարկացած հրամայեց, որ նրան տանեն քցեն Արտաշատի Խոր-Վիրապը: Այնտեղ Լուսաւորիչը մընաց ամբողջ 15 տարի, շնորհիւ մի բարեպաշտ կնոջ, որ ամեն օր հաց էր քցում Գրիգորի համար և սովամահից ազատում:

Այդ ժամանակները Գիողղեսիանոս կայսեր հալածանքից փախչելով Հայաստան եկան մի խումբ քրիստոնէայ կոյսեր, որոնք ապրում էին Վաղարշապատի հնձաններում: Նորանց մէջ էր Հռիփսիմէ անունով մի կոյս արքայազն, որին կամենում էր կլին առնել Գիողղեսիանոս: Կայսեր թղթի վրայ Տրդատ գտաւ այդ կոյսերին և ինքը կամեցաւ կլին առնել Հռիփսիմէին:

Սակայն Հռիփսիմէն փախաւ Տրդատի ձեռքից: Սրա վրայ բարկացած Տրդատը կոտորել տուաւ բոլոր կոյսերին թուով 37 հոգի:

Այս անմեղ կոյսերի արիւնը զուր չանցաւ: Թագաւորի խիղճն սկսեց տանջել նրան այն աստիճան, որ նա

խելագարուած գազանի նման սկսեց թափառել սար ու ձոր:

Խոսքովիդուխտը մի երազ տեսաւ, ուրնորան միլուսեղէն հրեշտակ ասում էր. թէ միայն Գրիգորը կարող է բուժել Տրդատի հիւանդութիւնը: Ոչ ոք չհաւատաց այդ երազին, որովհետեւ չէին կարծում թէ Գրիգորը կարող էր կենդանի լինել: Երազը կրկնուեց, այն ժամանակ Օտտ Ամատունին գնաց Արտաշատ և զանելով Գրիգորին կենդանի, հանեց Խոր-Վիրապից և բերեց Վաղարշապատ: Ճանապարհին նրա առաջ դուրս եկաւ հիւանդ թագաւորն իբր իշխանների հետ. Գրիգորը ծունկ չոքած անդիմաց նրանց համար և նրանց ցաւերը թեթեացան:

Գրիգորն հաւաքեց նահատակ կոյսերի մարմինները և ամենքին էլ թաղեց իրանց նահատակութեան տեղերում:

Հետեւեալ օրը քաղաւորին եւ պալատականներին Քրիստոսի հաւատք, նրանց միտքեց քրիստոսեայ 301 բուին: Այսպիսով, Աբգարից յետոյ Տրդատը դարձեալ առաջինն էր բոլոր Հեթանոս քաղաւորների մէջ, որ ընդունեց քրիստոսեայութիւն: Իրա համար մեր ազգը առաջինն էր ամենանին քրիստոսեայ ազգն է ամբողջ աշխարհում: Գրիգորն էր, որ լուսաւորեց մեր ազգը քրիստոսեայութեամբ, որա համար նա կոչուում է Լուսաւորիչ:

Այնուհետեւ Լուսաւորիչ կոյսերի նահատակութեան տեղը եկեղեցիներ շինեց, Հռիփիսիմէի, Գայանէի և Շողակաթի անուններով, որ մինչև հիմա էլ կան:

Լուսաւորիչ երազում տեսաւ, որ Փրկիչ ցած եկաւ երկնքից և կռանով խփեց գեանին. այդտեղ էլ նա հիմնեց հայոց Մայր-Տաճարը—որ էջմիածին կոչուեցաւ:

Մաքսիմանոս կայսեր դուր չեկաւ Տրդատի քրի

նից դառնալը, ուստի պատերազմ ծագեց հայոց և Հռոմէայոց մէջ: Բարեբաղդաբար շուտով կայսր դարձաւ Կոստանդիանոս, որ ընդունեց քրիստոսեայութիւն և բարեկամացաւ մեր Տրդատի հետ: Տրդատ Գրիգոր Լուսաւորիչի, Արիստակէսի և բազմաթիւ հայ իշխանների ու զօրքի հետ Հռոմ այցելութեան գնաց, ինչ բարեկամութիւնը կրկին հաստատելու և մեծամեծ պատիւներով ու հանդէսներով ընդունուեց Հռոմում ինչպէս ինքը, այնպէս և Գրիգոր Լուսաւորիչը:

Պարսից թագաւորը օգտուելով Տրդատի բացակայութիւնից, ուզեց խոտովութիւն առաջացնել Հայաստանում: Նրա զորմամբ Սլուկ իշխանն ապստամբեց Տրդատից և սպանելով իբր փեսայ Օտտ իշխանին, գրաւեց նրա Ողկան ամրոցը Տարօնում: Սկիւթական ազգերն էլ Շապուհից զրգուեալ արշաւեցին Հայաստան: Սակայն, շուտով հասաւ Մէզն Տրդատ և Գարգարացոց դաշտում մի սարսափելի ջարդ տուաւ սկիւթացոց բանակին: Բասւրաց թագաւոր Գեղրեհոնը, որ կամենում էր թոկով բռնել Տրդատին, մէջքից կէս եղաւ, երբ Տրդատի սուրը նրան երկու կէսարաւ, ձիու գլուխն էլ հետը կտրելով:

Հայաստան դառնալիս, Տրդատ Սլուկ իշխանին էլ ըստպանուած գտաւ: Մամիզոն ճենացու ձեռքով, որին ընծայեց Տրդատ Սլուկի կալուածները Տարօն գաւառում:

Սյա Մամիզոնին Տրդատ նախարարութիւն տուաւ, որից առաջացաւ Մամիզոնեան ցեղը:

Երբ 325 թուին կայացաւ առաջին տիեզերական ժողովը Նիկիայում, Տրդատ և Լուսաւորիչ ուղարկեցին իրանց փոխանակ Արիստակէսին, որ այնտեղից բերեց մեր հաւատի Հանգանակը:

Գրիգոր լուսաւորիչ հայրապետական աթոռը յանձնեց Արիստակէսին, իսկ ինքը մեկուսացաւ Սեպուհ լեռան Մանիայ այրի մէջ. ուր և վախճանեցաւ 332 թ.:

Հովիւները գտան նրա մարմինը և թաղեցին:

Գրիգորից յետոյ Տրդատ թագաւորն ամեն կերպ աշխատում էր քրիստոնէական վարք ու բարք մտցնել Հայաստանում: Վերջը ծերացած ու յոգնած թողեց թագաւորութիւնը և քաշուեցաւ Մանիա այրը ճգնելու: Նախարները խնդրեցին, որ ետ գայ և կրկին շարունակէ թագաւորելը: Տրդատ մերժեց: Ապերախտ նախարարները ծածուկ թունաւորելով զրկեցին նրան կեանքից 342 թ: Տրդատին մեծ հանդիսով թաղեցին Թորգան գիւղում. ուր մի քանի տարուց յետոյ տեղափոխեցին և նրա սիրելի Գրիգոր Լուսաւորչի մարմինը:

ՏՐԴԱՏԻ ՅԱՂՈՐԴՆԵՐԸ

Հայերի քրիստոնեայ գառնալով կարուեցաւ այն կապը, որ կար հեթանոս Հայաստանի և Պարսկաստանի մէջ: Առանց այն էլ Արշակունիներին թշնամի Սասանեան տոհմը ամեն կերպ աշխատում էր ձեռք բերել Հայաստանը և բնաջինջ անել քրիստոնէութիւնը, որ կապում էր հայերին յոյների հետ:—Տրդատի յաջորդները թոյլ ու մեղկ մարդիկ էին, զբաղուած որսով ու կերութումով. զբա համար Հայաստանն ասպարէզ գարձաւ անվերջ պատերազմների, մի կողմից Հռոմի ու Պարսից մէջ, միւս կողմից էլ ասպրտամբ և անպարտաւան նախարարների, որոնք կամ միմեանց դէմ էին պատերազմում թուլացնելով երկրի ներքին ուժերը, և կամ թագաւորի դէմ, միանալով արտաքին թշնամիների հետ:

Այսպէս Տրդատից յետոյ մինը միւսին յաջորդեցին Պոսրով Բ. որ գահը փոխադրեց Գուին և ապա Տերան Բ. (353 թ.) որին գահընկեց անելով Շապուհ, աչքերը կուրացրեց և աքսորեց: Սակայն հայերի սիրտը դրաւելու համար նրա որդուն, Արշակ Բ.-ին, կարգեց Հայաստանի թագաւոր (364):

Շատ խախուտ էր այս թագաւորի դրութիւնը, ինչպէս և իր նախորդներինը. հէնց որ պարսից հետ էր բարեկամանում, յունաց կայսրն էր ասպատակում սրա երկիրը, հարկ պահանջելով նրանից. կատարում էր յունաց կամքը, պարսից թագաւորն էր վրէժխնդիր լինում անագին պատերազմով:—Այս արտաքին թշնամիների վրայ աւելացան և ներքին խռովութիւններ: Արշակ խեղդել տուաւ իր կոյր հօրը և սպանեց իր եղբօր որդուն, Գնէլին, ու խլեց նրա կինը:

Արշակ մի քաղաք հիմնեց Մասաի ստորոտում և անւանեց Արշակաւան: Որպէսզի քաղաքը շուտով բազմամարդ դառնայ, նա հրաման տուաւ այնտեղ անպատիժ ընդունելու ամեն տեսակ յանցաւորների: Շուտով քաղաքը լցուեց գողերով ու աւազակներով, որոնք նախարարների երկիրներից փախչելով, ասպատանեցին այնտեղ: Նախարարները բողոքեցին. Արշակ անուշադիր թողեց զբանց բողոքը. ուստի ամենքին զայրացրեց ու թշնամացրեց: Նախարարները դիմեցին Շապուհի օգնութեան, որի զօրքերն եկան տիրեցին Անի ամրոցին և կողոպտեցին թագաւորների ոսկորները: Հայ իշխանները կործանեցին Արշակաւանը և բնակիչներին կոտորեցին: Հագիւ վրայ հասաւ Ներսէս Կաթողիկոսը և ազատեց ծծիկեր երեխաներին: Արշակ վերադարձաւ Վրաստանից և պատերազմով գնաց

նախարարների վրայ, սակայն Ներսիսի միջնորդութեամբ նա հաշտուեց առանց պատերազմելու, թէև վերջը դրժելով իր խոստումը, չարաչար հալածեց ու կոտորեց հակառակորդ նախարարներին, բնաջինջ անելով նրանցից մի քանիսի ցեղն ամբողջովին:

Շուտով նախարարների դրժմամբ եկաւ պարսից Ալանոզան իշխանը և գերի տարաւ Արշակին Պարսկաստան:

Երբ Շապուհ պահանջեց թագուհի Փառանձեմի հետ բոլոր մնացեալ նախարարների կանանց էլ պարսից Գուռը տանել, նախարարները միացած կոտորեցին պարսից զօրքը և հալածեցին: Շապուհ բարկացած բանտարկել տուաւ Արշակին Անյուշ բերդը, ուր նա, լսելով իր կնոջ գերի ընկնիլն ու մահը, և Հայաստանի ոտնակոխ լինելը, ինքնասպան եղաւ 382-ին, Անուշ բերդում:

Արշակի մահից յետոյ Շապուհ իւր քոյր Որմիզդուխտին կնութեան տուաւ Մեհրուժան Արծրունի ուրացեալ նախարարին, որ նրա ձեռով ջնջէ քրիստոնէութիւնը Հայաստանում, և հայոց թագաւորութիւնը վերջացնելով, միացնէ իր երկրին:— Մեհրուժան բազմաթիւ չարագործութիւններ արաւ Հայաստանում. քրիստոնէայ հոգևորականներին հալածեց, և նախարարների կանանց գերի առնելով, զանազան բերդերում բանտարկեց:

Ներսէս այդ ժամանակ Բիւզանդիա էր. խնդրեց թէոգոս կայսրից, որ Արշակի որդուն, Պապին, թագաւորեցնէ Հայաստանի վրայ: Կայսրը յարգեց Ներսիսի խնդիրը և յոյն զօրքերով Պապին ուղարկեց Հայաստան, որին միացան փախստական հայ նախարարները:

Նպաստ լերան մօտ Մեհրուժանը պարսիկ զօրքով դուրս եկաւ քրիստոնէայ զօրքի դէմ: Լերան գլխին քրիստոնէա-

ների աջողութեան համար բազկատարած աղօթում էր Ներսէս կաթողիկոսը: Պատերազմը կատարի էր, բայց վերջ ի վերջոյ յաղթութիւնը մնաց հայոց կողմը: Մեհրուժան փախաւ, բայց Սմբատ Բագրատունին հասնելով նրա յետևից, հովիւներից առաւ տաքացրած շամփուրը, դրեց Մեհրուժանի գլխին, իբրև թագաւորի և ասաց: «Պատկում եմ քեզ, ո՛վ Մեհրուժան, որովհետև ցանկանում էիր Հայոց թագաւոր դառնալ, և ես, իբրև թագադիր ասպետ, կատարում եմ պաշտօնս»:

Այսպէս խայտառակ եղաւ դաւաճանի մահը. իսկ նրա օգնական Վահան Մամիկոնեանին դաւաճանութեան համար սպանեց հարազատ զաւակը, Սամուէլ:

Պապի թագաւորութեան ժամանակ Ներսէս բազմաթիւ վանքեր հիմնեց, նոյնպէս հիւանդանոցներ, որբանոցներ, և այլ բազմատեսակ քրիստոնէական հիմնարկութիւններ: Պապ թագաւորը, որ անառակ կեանք էր վարում, ձանձրացած նրա խրատներից, թունաւորեց մեծ Հայրապետին:— Յոյներից էլ ձանձրացած, նա կամեցաւ պարսից կողմն անցնել, բայց յոյն զօրավար Տերինտիանոս, որ զօրքով գտնուում էր Հայաստանում Պապի վրայ հսկելու համար, գերի տարաւ նրան Բուզանդիա, ուր կայսրը նրան գլխադրել տուաւ (388):

Պապին յաջորդեց իր եղբայր Վարազդատը, ապա իր երկու որդիքը. Արշակ Գ. և Վաղարշակ Բ. (394), նոյն տարին մեռաւ Վաղարշակ և թագը մնաց ամբողջովին Արշակ Գ.-ին:

Այդ ժամանակ յոյներն ու պարսիկները Հայաստանն ու Միջագետքը բաժանեցին միմեանց մէջ: Հայաստանի մեծ մասն ընկաւ պարսից ձեռը: Արշակ չըկամենալով հե-

Թանոս իշխանի երկրում մնալ, բազմաթիւ նախարարներ ի հետ անցաւ Յունաց բաժինը: Շապուհն իր մասում թագաւոր կարգեց Խոսրով Գ. Արշակունի իշխանին, որ Արշակի մահից յետոյ թագաւորեց նաև յունաց բաժին ընկած Հայաստանին: Այս բանի վրայ կասկածելով Արտաշէր, Խոսրովին կանչեց Տիգրան և աքսորեց Անյուշ բերդը:

ՎՈՒՄՄՇԱՊՈՒՀ ԵՒ ՏԱՌԵՐԻ ԳԻՒՏԸ

Խոսրովին յաջորդեց նրա եղբայրը, Վռամշապուհ (400-421), որ խելօք ու հեռատես քաղաքականութեամբ կառավարեց Հայաստանը 21 տարի շարունակ, գրաւելով թէ պարսից և թէ յունաց հաւատան ու վստահութիւնը: Այնպէս որ, երբ Միջագետքում յունաց և պարսից մէջ խռովութիւն ծագեց, Վռամշապուհ երկու կողմերի հրաւէրով գնաց Միջագետք և տեղն ու տեղը վէճերը քննեց ու կարգազրեց արդարութեամբ:

Վռամշապուհի թագաւորութեան ժամանակ էր, որ նրա քարտուղարը, Մեսրոպ-Մաշտոց, գտաւ հայոց տառերը 406 թւին: Հայերը թէպէտ քրիստոնէութիւն էին ընդունել հարիւր տարի առաջ, բայց չունենալով գիր ու գպրութիւն, աւետարանը եկեղեցիներում կարդացւում էր յունարէն կամ ասորերէն և ժամերգութիւնն էլ կատարւում էր այդ լեզուներով: Ժողովուրդը ոչինչ չէր հասկանում, ուստի մնում էր խաւար և հեթանոս սովորոյթներով:

Մեսրոպը Տարօնի (Մուշ) Հացիկ գիւղիցն էր. մանկութիւնից ուսաւ յունարէն, ասորերէն և պարսկերէն, աշակերտելով Ներսէս Մեծին: Վերջը նա դիւանապետ էր պալատում, որից ձանձրանալով, հրաժարուեց աշխարհից

և գնաց Գողթան գաւառը ճգնելու և աւետարանը քարոզելու ժողովրդին: Այդ քարոզութիւնների ժամանակ նա տեսաւ, որ ժողովուրդը չի հասկանում աւետարանի լեզուն, ուստի մտածեց հայերէն տառեր գտնել, որ Ս. գիրքը թարգմանի հայերէն: Այս նպատակով նա դիմեց Սահակ Կաթողիկոսին և յայանեց իր խորհուրդը: Կաթողիկոսը Վաղարշապատում ժողով գումարեց այդ մասին: Ներկայ էր և Վռամշապուհ թագաւորը: Արքան ժողովում յայանեց, որ Ասորիքում, մի Դանիէլ¹⁾ անունով եպիսկոպոսի մօտ հայերէն տառեր է տեսել:

Մարդ ուղարկեցին և բերել տուին այդ տառերը: Սահակ և Մեսրոպ աշակերտներ հաւաքեցին և փորձեցին այդ տառերը սովորեցնել, բայց տեսան, որ զրանք պակասաւոր էին, և հայերէնի բոլոր հնչիւնները չունէին:

Այնուհետև Մեսրոպ շատերին գիմելուց ձեռնունայն, ապաւինեցաւ աղօթքի և Աստուծոյ օգնութեամբ գտաւ հայերէն տառերը 406-ին:

Այնուհետև Սահակ ու Մեսրոպ անմիջապէս սկսեցին թարգմանել Ս. Գիրքն իրանց աշակերտների օգնութեամբ: Բազմաթիւ դպրոցներ բացուեցան Հայաստանի գանազան մասերում:

Ընդունակ և խելօք աշակերտներին ուղարկում էին աւելի լուսաւոր քաղաքները ուսում ստանալու, որոնց միջից յետոյ գուրս եկան մեր եկեղեցու նշանաւոր հայրերն, հայ նշանաւոր պոտոմագիրներն և մատենագիրները: Այսպէս Սահակի և Մեսրոպի աշակերտներից էին. Ղևոնդ Երէցը, Եգնիկ Կողբացին, Կորիւնը, որ զրեց իր ուսուցչի, Մեսրոպի կեանքը. Մովսէս Խորենացին, որ զրեց հայոց պատ-

մութիւնը, Դաւիթ Անյաղթ փիլիսոփան, Եղիշէն, Վարդանանց պատութեան հեղինակը, Ղազար Փարզեցին, որ գրեց Վարդանանց և Վահանանց պատմութիւնը և այլն:

Մեսրոպի, Սահակի և նրանց աշակերտների շնորհիւ հայոց գրականութիւնն ու լեզուն այնպէս ծաղկեց ու զարգացաւ ե. դարում, որ նա իրօք կոչուեցաւ մեր գրականութեան ոսկէ դար:

Շատ մեծ է Մեսրոպի նշանակութիւնը, որովհետև նրա գաած տառերի շնորհիւ հայերը մտան քաղաքակիրթ ազգերի շարքը և միանգամ ձեռք բերած քրիստոնէութիւնն ու ազգային լեզուն այնուհետև պահպանեցին հազարաւոր տարիներ շարունակ:

ՎՌԱՄՇԱՊՈՒՀԻ ՅԱԶՈՐԴՆԵՐԸ

Վառձապուհի մահից յետոյ պարսիկները փորձեցին վերջ տալ Արշակունի թագաւորութեան, բայց աջողութիւն չունեցան, մինչև որ 4—5 տարի խառնակութիւնից յետոյ, Վռամ, պարսից արքան, Հայաստանի թագը յանձնեց Վառձապուհի որդուն, Արտաշէսին:

Սա իր անկարգ կեանքով ատելի եղաւ նախարարներին, որոնք միաբանած գիմեցին Սահակ կաթողիկոսին, կամենալով գահընկեց անել թագաւորին և նրա տեղը պարսիկ իշխան հրաւիրել:

«Քաւ լիցի, ասում էր ծերունի կաթողիկոսը, իմ հիւանդոտ ոչխարը առողջ գազանի հետ փոխել, որի առողջութիւնը մեզ փասակար է»: Նախարարները չլսեցին Ս. Սահակին, այլ գնալով Վռամի մօտ, գանգատուեցին թէ թագաւորից և թէ կաթողիկոսից: Վռամ առանց լը-

սելու Արտաշէսին և Սահակին, կանչեց նրանց Պարսկաստան և այնտեղ պահեց, գրկելով մինին թագից, միւսին կաթողիկոսութիւնից 432-ին:

Սյապիտով վերջացաւ Արշակունի թագաւորութիւնը Հայաստանում, և կաթողիկոսութիւնը Լուսաւորչի ցեղից:

Այնուհետև Հայաստանը կառավարում էին պարսից մարզպանները, իրան թագաւորի հրամանների համեմատ:

X ԱՌԱՋԻՆ ԿՐՕՆԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄ

Արշակունի հարստութիւնը վերջացնելուց յետոյ, պարսիկների նպատակն էր ջնջել քրիստոնէութիւնը Հայաստանում և այդ հարուստ երկիրն ընդմիշտ միացնել Պարսկաստանին: Սյոպէս էլ մտածում էր Յագկերտ Բ. բայց վախ էր զգում նախ յոյներից, որ իբրև քրիստոնեայ կարող էին օգնել հայերին և երկրորդ, հայ նախարարներից, որոնք դեռ զօրեղ ու խրոխտ, կարող էին խանգարել Յագկերտի մտադրութեանը: Ուստի նա մտածեց առաջ իր հաշիւը վերջացնել յոյների, ապա հայ նախարարների հետ:

Յարձակուեցաւ Յունաց Միջագետքի վրայ, աւերեց ու կոտորեց, հասաւ մինչև Մծբին և Թէոդոս կայսրին ստիպեց ընդունել իր թռաշարկած պայմանները: Այնուհետև Հոնաց արշաւանքին մասնակցելու համար հրաւիրուեցան հայ, վրացի և Աղուանից ազգի նախարարներն ու զօրքը, որ մի կողմից երկիրն անպաշտպան մնայ, միւս կողմից թուլանայ:

Եթէր տարի տեւեց Հոնաց պատերազմը, ուր հայ իշխաններն ու զօրքը մեծամեծ քաջութիւններով ապահովեցին Պարսից յաղթութիւնն և աջողութիւնը:

Պատերազմի ժամանակ էլ Պարսից թագաւորն աշխատում էր համոզելու, որ հայ իշխանները թողնեն իրանց կրօնը և դառնան կրակապաշտ: Այդ անում էր նա առաջ մեղմութեամբ, ապա, մինչև անգամ բռնութեամբ: Պարսկաստան գնացող զօրքին այլևս ետ չէր թողնում հայրենիք դառնալու և պատերազմի թունդ տեղերն ուղարկելով, աշխատում էր նրանց հետզհետէ կոտորել տալ:

Մինչդեռ զօրքն ու իշխանները հեռու էին հայրենիքից, Հայաստան է գալիս Դենշապուհ իշխանը աշխարհագիր անելու:

Նա հարկի տակ դրեց վանքերն ու եկեղեցիները, որ մինչ այն ազատէին նրան է տուրքից: Ժողովրդին էլ ծանր հարկերով ճնշեց ու աղքատացրեց, հոգևորականներին ըստ սեց հալածել և նախարարները մէջ խռովութիւն ձգել:— Երկրի հազարապետին, որ Վահան Ամատունին էր, պաշտօնից հեռացրեց և նրա տեղը կարգեց մի պարսիկ: Մի մոզպետի էլ նշանակեց գառաւոր:

Երբ ժողովուրդը բաւական աղքատացած էր ու թոյլ, Միհրներսէն մի թուղթ ուղարկեց Հայաստան, որ պախարակում էր քրիստոնէութիւնը և գովում Զրադաշտի կրօնը: Նա պահանջում էր, որ կամ իր գրածին կէտ առ կէտ պատասխանեն և կամ ընդունեն պարսից կրօնը:

Հայ ազգի իշխաններն ու հոգևորականներն անմիջապէս հաւաքուեցան Արտաշատ և Յովսէփ կաթողիկոսի նախագահութեամբ ժողով գումարելով, մի շատ խիստ ու համարձակ պատասխան գրեցին պարսից թագաւորին:

Պատասխանը վերջանում էր այսպէս: «Այս հաւատից մեզ ոչ ոք կարող է շարժել. ոչ մարդիկ, ոչ հուրը և ոչ սուրը: Մեր բոլոր հարստութիւնը քո ձեռին է, մարմին-

ներս էլ քո առաջը. արն, ինչ որ կամենաս: Քեզանից տանջանք և մեզանից համբերութիւն, քո սուրը և մեր պարանոցը»:

Յազկերտ զարմացած ու բարկացած այս պատասխանը

Վ Ա Ր Դ Ա Ն

նի վրայ, նախարարներին Պարսից Դուռը կանչեց: Նախարարները, որոնց մէջ էր Վասակ Սիւնի և Վարդան Մամիկոնեան, գնացին Պարսկաստան և սովորականին հակառակ խիստ վատ ընդունելութիւն գտան:

Յագիկերա առանց խօսք լսելու ստիպում էր, որ ընդունեն պարսից կրօնը և տեսնելով նախարարների հակառակութիւնը, բանտարկել տուաւ նրանց: Նախարարները երկար խորհրդակցելուց յետոյ որոշեցին երեսանց կատարել թագաւորի հրամանը, որպէս զի ազատուելով մի հնար գտնեն նրա չար մտադրութիւնը խորտակելու:

Թագաւորն անշափ ուրախացաւ լսելով նախարարների ուրանալը: Մեծամեծ պարզկներ ու պատիւներ տուաւ նրանց և 700 մոգեր և մոգպետներ ու մի գունդ զօրք հեռները զնելով, ուղարկեց Հայաստան, որ այնտեղ էլ քրիստոնէութիւնը ջնջելով տարածեն ու քարոզեն պարսից կրօնը (450):

Ապահովութեան համար Յագիկերտը պատանդ պահեց Վասակի, որ այդ ժամանակ Հայաստանի մարզպանն էր, երկու որդուցը:

Երբ նախարարների ուրացութեան լուրը Հայաստան հասաւ, ամբողջ երկիրը սուգի մէջ մտաւ:

Հոգևորականները ցրուեցան երկրի զանազան կողմերը ժողովրդին պատրաստելու, որ զէնքով զիմադրեն և իրանց հաւատը կեանքի գնով պաշտպանեն: Որոշեցին ու երզուեցան, որ հայրը որդուն պիտի չխնայէր, եղբայրը եղբօրը, որդին հօրը, կինը ամուսնուն, եթէ ուրացել էր հաւատը:

Նախարարները Հայաստանի սահմանը մտնելով, բանակ դրին Անզղ գիւղում: Կիրակի օրը, պատարագի ժամանակ, մոգպետը զօրքերի հետ մտաւ եկեղեցին որ ժամերգութիւնը զագարեցնէ: Առնդ երէցը, որ պատարագիչ էր, ժողովրդի գլուխն անցած, փայտերով ու բրերով ծեծեց մոգերի գլուխը և հալածեց եկեղեցուց:

Յուսահատուած մոգպետը կամենում էր թագաւորին գրել այդ մասին: «Եթէ իրանք աստուածներն էլ օգնութեան գան, անկարելի է մեր օրէնքը հաստատել Հայաստանում», ասում էր նա, բայց դաւաճան Վասակը համոզեց նրան մի քիչ էլ համբերել, մինչև որ խաբելով ու խարդախելով սրան կամ նրան գրաւէ իրանց կողմը:

Այդ ժամանակ ուրացեալ նախարարները Շահապիվանում ժողով գումարեցին և ամենը երզուելով աւետարանի վրայ հաստատեցին, որ կեղծ էին դւրացել, իրանց մատանիներով կնքեցին աւետարանը, ի նշան իրանց հաւատարմութեան քրիստոնեայ եկեղեցուն: Վասակն էլ միաբանեցաւ և իր մատանիով կնքեց աւետարանը: Իրանից յետոյ հայերը կոտորեցին մոգերին և պարսից գրաւած բերդերն առնելով, կրակատունները քարուքանդ արին:

Այդ ժամանակ գուժկան եկաւ Աղուանից աշխարհից, խնդրելով օգնութեան հասնել նրանց, որովհետև պարսից զօրքը երկիրը մտնելով մոգերի հետ, աշխատում էր ջնջել քրիստոնէութիւնը:

Վարդան սպարապետը հայոց զօրքը երեք մասի բաժանեց, առաջինը տալով Ներշապուհ Արծրունուն, ուղարկեց Ատրպատական, Պարսից սահմանը, երկրորդ գունդն առնելով Վարդան, գնաց Աղուանից աշխարհին օգնութեան, իսկ երրորդ գունդն առաւ ինքը Վասակ, որպէս թէ Հայաստանի կենդրոնը պաշտպանելու, այն ինչ նա մարդ ուղարկեց պարսիկներին իմաց տալու, թէ տեսէք, անա հայոց ոյժը թուլացրի, մաս-մաս բաժանելով նրանց:

Վարդանը Աղուանից երկրում, Կուրի ափին, սոսկալի ջարդ տալով, հալածեց պարսիկներին ետ առնելով նրանց տիրած բերդերն ու աւերած հարստութիւնը, կոտո-

բերով մոզերին և կործանելով կրակարանները, հասաւ մինչև Ճորայ դուռը և դաշն կապեց հոնաց հետ (450):

Սակայն, գութկան հասաւ Վարդանին Հայաստանից, որ պատմեց Վասակի շարագործութիւնները, թէ ինչպէս նա շատ քաղաքներ ու գիւղեր այրեց, շատ եկեղեցիներ կործանեց և ուխտապահ նախարարների որդոց գերելով, Սիւնեաց բերդերում փակեց:

Վարդանն աճապարեց Հայաստան. ձմեռը վրայ հասաւ և երկու կողմից էլ մարդիկ զբաղուեցան իրանց կուսակիցները շատացնելով: Գարունը բացուելուն պէս Մուշկան նիւսալաւորտ զօրավարը ահագին զօրքով բանակ դրեց Հեր և Զարեանգ գաւառներում: Վարդանն էլ հաւաքեց իր զօրքերը թուով 66,000 հոգի և դուրս եկաւ թշնամու դէմ, Արտագ գաւառի Աւարայր դաշտում, Տղմուտ գետի ափին: Բանակուին էին Յովսէփ կաթողիկոսն ու Ղևոնդ երէցը, որ մի ոգևորուած ճառով խրախուսեց զօրքին: Հետեալ առաւօտ վաղ, պատարագից յետոյ, սկսուեց պատերազմը նետերով: Պարսից զօրքը երեք անգամ աւելի էր հայերից և բազմաթիւ պատերազմական փղերով շրջապատուած:

Զնայելով դրան, նրանք վախեցան գետն անցնել, հայերն էին, որ անվախ գետն անցնելով, յարձակուեցան պարսից աջ թևի վրայ, Վարդանի առաջնորդութեամբ, և շփոթութիւն քցեցին նրանց զօրքի մէջ: Սակայն, հայոց զօրքի մի մասն այդ ժամանակ թուլանալով, տեղի տուաւ և պարսիկները սիրտ առան: Պատերազմը տևեց մի ամբողջ օր. Պարսից զօրավարը օգտուելով հայոց քշութիւնից, պահեստի փղերը մօտ բերեց և շրջապատեց Վարդանին: Վարդան ընկաւ նահատակի մահով, շատ թանկ ծախելուց յե-

տոյ իր կեանքը պարսիկներին (451). նրա հետ ընկան բազմաթիւ այլ քաջեր հայոց բանակից, զինուորների հետ միասին 1036 հոգի, իսկ պարսից կողմից 3544 հոգի և իննը զօրավար:

Վարդանանց պատերազմի յիշատակը մենք տօնում ենք բարեկենդանի վերջին հինգշաբթի օրը:

Հայերն քաշուելով իրանց լեռները և ամուր տեղերը, փոքրիկ յարձակումներով մեծամեծ վնասներ էին տալիս Պարսիկներին: Յագկերտը տեսնելով իր զօրքի կրած ահագին վնասները, զղջաց: Վասակին կանչեց Պարսկաստան և նրա տեղ պարսիկ մարզպան նշանակեց: Հրաման տուաւ, որ եկեղեցիները նորից բացուին և կրօնի ազատութիւն յայտարարեց:

Միայն Յովսէփ կաթողիկոսին և Ղևոնդ երէցին մի քանի այլ սպասամբ նախարարների հետ Պարսից Դուռը կանչեց, շղթայակապ:

ՎԱՍԱԿԻ ԴԱՏԱՍՏԱՆԸ

Մի հանդիսաւոր օր թագաւորը պալատ կանչեց Վասակին: Նա հագաւ իր թանկագին շորերը, գլխին ոսկեղէն խոյր ունէր, մէջքին մորդարդագարդ գօտի, ականջին ոսկէ օղեր, և ուտին արքայական սամոյր: Միայն թագն էր պակաս և նա կարծում էր, որ թագաւորը նրան կտայ Հայաստանի թագը:

Պալատումն էին և շղթայակապ հայ քահանաներն ու նախարարները, որոնք բաց արին Վասակի խարդախութիւններն ու դաւաճանութիւնը, որ մի կողմից հայերին էր խաբում, միւս կողմից պարսիկներին: Վասակի ազգա-

կաններն անգամ պարսիկ մոգերի հետ հաստատեցին, որ երկրի աւերման և պատերազմի պատճառը Վասակն էր:

Թագաւորն հրամայեց գրկել Վասակին բոլոր ունեցածից և բանտարկել նրան: Իսկոյն հանեցին նրա բոլոր զարդերն ու զգեստները և մահապարտի հագուստ հագցնելով, նրա ձեռք ու ոտքը կապած նստեցրին մատակ ձի և բանտ տարան: Այնտեղ նա երկար տանջուելուց և ծանր հիւանդանալուց յետոյ մեռաւ խորին աղքատութեան մէջ: Գերեզմանի տեղ չգտաւ իր հայրենիքում այն մարդը, որ Հայաստանի թագաւոր էր ուզում դառնալ դաւաճանութեամբ:

Շղթայակապ քահանաներն էլ նահատակուեցան մի բանի տարի բանտարկելուց յետոյ, իսկ նախարարները 12 տարի բանտ և նեղութիւն կրելուց յետոյ, կրկին ազատուեցան և վերադարձան Հայաստան:

ՎԱՀԱՆ ՄԱՍԻԿՆԵՐԸ

Վարդանանց պատերազմից յետոյ Պարսիկները թէպէտ բռնութեան չէին դիմում, բայց ուրիշ ամեն միջոցներով դաւաճաններին և հաւատուրացներին առաջ էին քաշում իսկ ազնիւ ու կարգին հայ իշխաններին հալածում: Գեղարհութիւնը շատ մեծ էր հայոց մէջ և այս անգամ էլ գրեգորհների և ապստամբների գլուխ կանգնեց Մամիկոնեան տոհմի աւագը, Վահանը, որ Վարդանի եղբոր որդին էր: Սա չորս տարի շարունակ Հայաստանի գանազան մասերում շարունակ կռուի էր բռնում Պարսիկների հետ, քաջութեամբ պատերազմում էր և նրանց կոտորում ու հալածում: Շատ հեռատես ու խելօք էր Վահանը, ինչպէս և քաջ ու մեծահոգի:

Պարսիկները տեսան, որ պատերազմով չեն կարող Վահանին ընկճել, համաձայնեցան նրա առաջարկած պայմաններն ընդունել և հաշտութիւն կայացնել: Այդ պայմանով քրիստոնէութիւնը ճանաչուեց որպէս հայոց կրօն, որին ոչ ոք իրաւունք չունէր այնուհետև ձեռք տալու: Դաւաճանները պատուի պիտի չարժանանային և ազնիւ ու հաւատարիմ մարդիկ պիտի չհալածուէին:

Պարսիկները տեսնելով Վահանի ազնուութիւնն ու խոհեմութիւնը, նրան յանձնեցին թէ երկրի կառավարութիւնը—մարզպանութիւնը և թէ սպարապետութիւնը: Յովհանն կաթողիկոսն ուրախացած մեծ հանդէս կատարեց այդ առթիւ էջմիածնում և մի գեղեցիկ ճառ ասաց (485) թ.:

Վարդանանց և Վահանանց պատերազմներից յետոյ Հայաստանի արևելեան մասը դարձեալ մնաց Պարսից իշխանութեան հպատակ մինչև Մասանեանց անկումը և արաբաց արշաւանքները: Պարսիկները երբ իրանց զօրաւոր էին գգում, իսկոյն մոռանում էին իրանց խոստումը, նշանակում էին պարսիկ մարզպաններ և նեղելով ու ճնշելով հայերին, կամենում էին հայերին իրանց կրօնին դարձնել:

Հայերն էլ շարունակ ապստամբում ու կոտորում էին Պարսից զօրքը կամ յունաց օգնութեամբ և կամ մենակ, հաւատարիմ միայլով իրանց կրօնին: Այս պատերազմների մէջ մեծ անուն հանեց և նշանաւոր դեր խաղաց Վահանը, Մամիկոնեան տոհմից, որ իր անօրինակ քաջութեան համար Գայլ էր կոչւում: Երբ Միհրան պարսից զօրավարը 30,000 զօրքով յարձակուեց Տարօնի վրայ, Գայլ Վահանը խուճամանկութեամբ գնաց և բարեկամ ձեացաւ Միհրանին, այն ինչ գաղտնի առանձին գնդերով 4000 հոգի պարսիկ մէկ ջարդել տուաւ, 2000 մէկ, 1000 մէկ, մի 1000 էլ

մէկ. Այսպէս Պարսից զօրութիւնը խորտակելուց յետոյ Միհրանին էլ սպանեց 604 թ. և Տարօնն ազատեց թշնամու ձեռքից:

Պարսից թագաւորը նորէն զօրք ուզարկեց Տարօնը պաշարելու: Գայլ Վահանը լուռ նստած խորամանկու-

ԳԱՅԼ ՎԱՀԱՆ

թեամբ սպասում էր թշնամու գալուն, որոնցից 4000 հողի մէկ շարդեց, 5000 մէկ: Այդ ժամանակ ձերութիւնից մեռաւ Վահանը և պարսից զօրավարը վստահացած, 10,000 զօրքով յարձակուեց նրա որդու, Սմբատի վրայ: Սրմբատ չարաչար կոտորեց պարսից զօրքը, սպանեց նրանց

զօրավար Վախտանգին և նրա կնոջն ու որդոցը գերի տարաւ: 20 տարի յետոյ պարսիկները նորէն արշաւեցին Տարօն, բայց նորէն սարսափելի ջարդ կրելով տեղի տուին:

ԱՐԱԲԱՅ ԱՐՇԱԽԱՆՔՆԵՐԸ ԵՒ ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻՔ

(640—1080)

Սասանեան թագաւորութիւնը կործանեցին արաբները, տիրեցին Պարսկաստանին, տարածեցին այնտեղ Մահմեդի կրօնը և այնուհետև աշխատեցան տիրել Հայաստանին և սուրածել հայոց մէջ մահմեդականութիւն: Ամբողջ յիսուս տարի կռուելով յունաց հետ, արաբները Հայաստանը արեան, աւերածի և կրակի ասպարէզ դարձրին, մինչև բոլորովին տիրեցին եօթերորդ դարու վերջերին: Առաջին անգամ Հայաստան եկաւ արաբ Աբդրահման 18000 զօրքով, 640-ին և մտաւ Տարօն. Գայլ-Վահանի թոռնորդին, Տիրան, դուրս եկաւ նրա դէմ 8000 զօրքով: Մացեալ հայ իշխանները չուզեցան օգնել նրան և Սահուռ Անձևացին էլ պատերազմի ժամանակ դաւաճանեց նրան անցնելով արաբաց կողմը: Տիրան գոհ գնաց և արաբացիք հասան մինչև Դուին, տանելով 35,000 գերի:—Այնուհետև Արաբացիք մի քանի անգամ յարձակումներ ունեցան Հայաստանի վրայ փոխ առ փոխ: Երբ արաբացիք հեռանում էին, գալիս էին կրօնամուլ և հայատեաց յոյները. սրանց դէմ էլ եսկոյն կռուելու էին դուրս գալիս արաբները. և Հայաստանը կռուախնձոր դառած այս երկու երկիրների մէջ, արեւնքամ էր լինում:

Արաբացիք Հայաստանը կառավարում էին ոստիկանների կամ ամիրացների ձեռքով, որոնք ծանր հարկերով կեղեքում էին երկիրը: Նրանք իշխաններին և մեծամեծ-

ներին կամ գերի էին տանում և կամ պատանդ էին վերցնում, իսկ ժողովրդին էլ ծանր հարկի տակ էին պահում, որ չկարողանան ապստամբել: Չնայելով այդ ճնշումներին, Հայերը մի քանի անգամ ապստամբեցան և կոտորելով ոչնչացրին արաբ զօրքը:

Այսպէս Սմբատ Բիւրատեան Բագրատունին գերութիւնից փախչելով, յոյներէց օգնութիւն ստացաւ և Վարդանակերտի մօտ այնպիսի ջարդ տուաւ արաբաց, որ Աբղլահ ոստիկանն հազիւ իր գլուխն ազատեց:

Հայերից վրէժ առնելու եկաւ Մոհմատ զօրավարը և անարգել հասաւ մինչև Վանանդ: Այստեղ Սմբատ Բագրատունին և Ներսէս և Կամսարականը մի սարսափելի ջարդ տուին նրան և փախցրին:

Մոհմատ աւելի մեծ զօրք հաւաքելով, կրկին եկաւ Հայոց վրայ, բայց նրա գէմ դուրս եկաւ ծերունի Սահակ կաթողիկոսը, որ նրա բարկութիւնը մեղմէ: Ճանապարհին կաթողիկոսը մեռաւ, բայց մեռնելուց առաջ մի թուղթ գրեց Մոհմատին, խնդրելով չկոտորել իր հօտին:

Աւանդութիւնը պատմում է, որ երբ Մոհմատը մօտենում է կաթողիկոսի դագաղին, հանգուցեալի ձեռքը բարձրանում է և թուղթը տալիս է ոստիկանին: Այս թուղթը կարգալով, Մոհմատը ոչ մի վնաս չհասցրեց հայերին:

Մոհմատից յետոյ Հայաստան եկաւ Կաշմ ոստիկանը. (704 թ.) որպէսզի նոր ապստամբութեան առաջն առնէ, այս արիւնարբու գագանը հայ իշխաններին հրաւիրեց Նախիջևանի եկեղեցին և բոլորին միասին այրեց, իսկ նրանց երկիրները սրի և աւարի մատնեց:

Այդ ոստիկաններից բարի անուն թողեց Հայաստանում միայն Մրուան: Սա շատ սիրեց Աշոտ Բագրատունուն և երբ

Մրաբխայում խռովութիւն ծագեց, Մրուան Հայաստանի ոստիկանութիւնն յանձնեց Աշոտին և անուանեց նրան իշխանաց-իշխան: Այնուհետև հայերը նորից ապստամբեցան ու կոտորեցին և նորից նուաճեցան ու կոտորուեցին արաբներից, գրեթէ մի դար շարունակ, մինչև որ Մեծ Հայաստանին թագաւոր դարձան Բագրատունիք:

ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻՔ, ԱՇՈՏ Ա. ԹԱԳԱՒՈՐ

Աշոտ Բագրատունին իր բարի և ազնիւ, խելօք ու շինարար բնաւորութեամբ գրաւել էր թէ հայ իշխանների և թէ արաբ ոստիկանի սիրտը: Բուղայ ոստիկանի աւերածութիւններից յետոյ անտէր ու աւերակ Հայաստանը շունչ և հոգի առաւ Աշոտի շնորհիւ, որ իր անագին հաբստութիւնը չխնայեց երկիրը վերաշինելու և թշուառ ժողովրդին օգնելու: Նրա խնդիրքով գերի նախարարներն ազատուեցան բանտից և վերադարձան Հայաստան:

Այդ ժամանակ Ջահապ պարսիկը 80,000 զօրքով մըտաւ Հայաստան. Աշոտը նրա գէմ ուղարկեց իր Աբաս եղբորը, որ Արաքսի ափին չարաչար կոտորեց պարսիկներին:

Այս յաղթութեան և խելօք ու բարի բնաւորութեան շնորհիւ Աշոտ ընդհանուրին սիրելի էր եղել այն աստիճան, որ հայ իշխանները խնդրեցին ամիրապետից, որ Աշոտին կարգէ հայոց թագաւոր: Ամերապետը յարգեց հայոց խնդիրը և թագ ու ծիրանի ուղարկեց Աշոտին: Փէորգ կաթողիկոսը մեծ հանգիստով օծեց նրան թագաւոր Անի քաղաքում 885 թ.:

Նոյն տարին յունաց Վասիլ թագաւորն էլ, որ Սըշակունի էր, թագ և բազմաթիւ ընծաներ ուղարկելով, շնորհաւորեց Աշոտի թագաւոր դառնալը:

Աշոտ նորոգեց Արշակունի թագաւորութեան կարգերն ու պաշտօնները:—Աբասի և իր որդի Սմբատի ձեռով նուաճեց ապստամբ Վանանդն ու Գուգարքը և շրջակայ իշխանների հետ խաղաղութեան դաշն կապեց:

Աշոտ մեռաւ Շիրակում, երբ վերագառնում էր Պօլսից, Լեոն կայսեր այցելութիւնից յետոյ:

ՍՄԲԱՏ Ա. (892)

Աշոտին յաջորդեց իր որդին, Սմբատ Ա. որ մեծ սուղ կատարեց հօր մահուան վրայ: Հազիւ նա թագաւոր էր դարձել, որ ապստամբեցաւ Աբաս սպարապետը, բայց յաղթուելով, անձնատուր եղաւ: Սմբատ նորոգեց իր հօր կապած դաշինքը Լեոն կայսեր հետ: Պաշարեց Գուգարքը և գերի առաւ նրա մահմեդական իշխանին: Այս ամենը չէր կարող դուր գալ Աֆշին ոստիկանին, որ Աարբպատականից անագին զօրքով մտաւ Հայաստան և բանակեց Գուգարի առաջ: Սմբատ թէպէտ անպատրաստ, Գոգար գիւղի մօտ դուրս եկաւ ոստիկանի դէմ և յաղթելով քշեց նրան Հայաստանի սահմաններից:

Աֆշին ոստիկանն այնուհետև մտածեց նենգութեամբ փնասել Սմբատին: Նրա զրգմամբ Սմբատի դէմ ապստամբեց Աշոտ Արծրունի իշխանը, բայց բռնուեց և բանտարկուեց Գագիկ իշխանի ձեռով: Նոյն այդ Գագիկը դաւաճանութեամբ անցաւ թշնամու կողմը և մեծ փնաս հասցրեց Սմբատին, երբ սա պատերազմում էր Միջագետքի Անաստ ոստիկանի հետ, Տարօնում:—Աֆշին նորէն մի քանի անգամ եկաւ Սմբատի վրայ. բայց չկարողանալով ոչ նրան բռնել, ոչ էլ մեծ աջողութիւն ունենալ, պատանդներ առնելով հեռացաւ: Բազրատունիք հարկն ուղարկում էին Բաղդատ Ատրպատականի ոստիկանների ձեռով:

Աֆշինին յաջորդեց նրա եղբայր Իւսուֆը, Սմբատին աջողուեց ազատուել նրա Գերիշխանութիւնից և հարկն անմիջապէս ուղարկել Բաղդատ: Սակայն, շուտով Իւսուֆը կրկին ձեռք բերաւ իր իրաւունքները և Սմբատից սաստիկ հարկեր պահանջեց:

Նախարարները նեղացած այդ հարկերից, ապստամբեցան, բայց Սմբատ յաղթելով խեղդեց այդ ապստամբութիւնը:

Այդ ժամանակներն էր, որ Գագիկ Արծրունին թագստանալով Ատրպատականի ոստիկանից, թագաւորեց Վասպուրականում, միացաւ ոստիկանի հետ, եկաւ դաւաճանութեամբ տակն ու վրայ արաւ Հայաստանը: Սմբատի զօրքը շարդուեց և նրա Մուշեղ որդին գերի ընկաւ: Անպաշտպան ֆնացած ժողովուրդը մասամբ կոտորուեց, մասամբ ապաստանեց լեռները: Սմբատ մի խումբ քաջերի հետ ապաւինեց Կապոյտ բերդը: Նրա քաջ զօրականները մի քանի անգամ ետ մղեցին ոստիկանի բանակը: Բայց Սմբատ երկար պաշարումից և սովից նեղացած անձնատուր եղաւ այն պայմանով, որ իր հետ բոլոր պաշարուածների կեանքին ձեռ չտան (913). Իւսուֆ խոստացաւ, բայց մի ամբողջ տարի բանտարկելուց յետոյ, սպանել տուաւ Սմբատին:

ԱՇՈՏ ԵՐԿԱԹ (915—928)

Սմբատի անձնատուր լինելով գրեթէ ամբողջ Հայաստանն ընկաւ Իւսուֆի ձեռը: Սմբատի որդին, Աշոտը, հօր մահուան վրէժն առնելու համար իր սակաւաթիւ զօրքերով յարձակուեց Իւսուֆի զօրքերի վրայ և ամեն տեղ յաղթելով, հետզհետէ ետ գրաւեց իր հօր կալուածները: Նախարարները, տեսնելով նրա աջողութիւնները, դուրս եկան իրանց բերդերից և Աշոտին թագաւոր նստացրին (915):

Իւտուֆ նորանոր զօրքերով և ասպատակներով սկսեց
աւերել Աշոտի երկիրները: Նախարարները փոխադարձ
կռիւներով ու դաւաճանութեամբ զբաղուած, չէին միանում
թագաւորի հետ, որ ընդհանուր թշնամուն գուրս քշէն երկ-
րից: Երկիրը շարունակ պատերազմների և աւերածու-
թիւնների պատճառով մնաց անմշակ, որին հետևեց մի սարսա-
փելի սով. այն աստիճան, որ ծնողները մի պատառ հացի
համար ծախում էին իրանց զաւակներին:

Յունաց կայսրը վերջապէս յիշեց իր քրիստոնէական
պարաքը և Աշոտին Բիւզանդիա հրաւիրելով, նրան մի
գունդ օգնական զօրք տուաւ:

Իւտուֆը, Աշոտի տան մէջ երկպառակտում քցելու
համար, նրա հօրեղբօր որդուն, Աշոտ անունով, թագ տը-
լաւ և Հայաստանի թագաւոր կարգեց: Պատերազմն ան-
խուսափելի էր և երկու ազգական Աշոտներն անվերջ կռիւ-
ներով արիւնքամ եղան, մինչև որ Յովհաննէս կաթողիկո-
սի երեք-չորս միջնորդութիւնից յետոյ հաշտութիւն կա-
յացաւ Գուգնում մեծ հանդէսներով:

Գուգարաց Վասակ, Ուտէացոց Մովսէս և այլ մեծ ու
փոքր իշխաններ, փորձեր արին ասպատակելու և ինքնա-
զրլուի թագաւոր լինելու: Շատ ջանաց մանաւանդ թա-
գաւորի եղբայր Աբասը, որ կամենում էր հարազատ եղ-
բօրն սպանել, բայց բոլոր այս փորձերն և ասպատակու-
թիւնները Աշոտ խեղդում էր հէնց բնում, արժանաւոր
պատիժը տալով դաւաճաններին: Այս անվերջ պատերազմ-
ների և անասելի արիւթեան համար Աշոտ կոշուեցաւ
Երկար:

Աշոտ իր թագաւորութեան վերջին տարիները կրկին
պատերազմի բռնուեց Բէշիր ոստիկանի հետ, որի զօրքը

Աշոտի և Գէորգ Մարգպետունու առաջնորդութեամբ հա-
լածուեց Հայաստանից. Աշոտ մեռաւ 928 թ.:

ԱԲԱՍ. ԱՇՈՏ Գ. ՈՂՈՐՄԱԾ, ՍՄԲԱՏ Բ. ԳԱԳԻԿ Ա.

Աշոտ մեռաւ անժառանգ. նրան յաջորդեց իր եղ-
բայր Աբասը (928—951) սա աշխատեց խաղաղութեամբ
կառավարել երկիրը. հաշտութիւն կապեց Գուգնի և Սաւրը-
պատականի ոստիկանների հետ, գերի հայերին ազատեց
արաբների ձեռից և բազմաթիւ աւեր գիւղ ու քաղաքներ
նորոգեց: Երկիրն սկսաւ հանգստանալ և արհեստներն ու
երկրագործութիւնն աճել ու զարգանալ:

Աբասի աթոռանիստը Կարս քաղաքն էր, ուր նա մի
հոյակապ եկեղեցի հիմնեց (որ այժմ ուսսաց ձեռին մայր
եկեղեցի է): Աբխազների Բեր թագաւորը ծաղրով իմաց-
տուաւ Աբասին, որ գալիս է նրա շինած եկեղեցին յոյն
ձէսով օծել տալու: Աբաս Գէորգ Մարգպետունու հետ,
Կուրի ափին, ջարդեց Բեր թագաւորի զօրքը և գերի վեր-
ցրեց նրան: Աբաս իր շինած եկեղեցին ցոյց տարուց յե-
տոյ, հրամայեց կուրացնել Բեր թագաւորին:

Աբասին յաջորդեց իր որդին, Աշոտ Գ. (952—977).
Նա Շիրակը թշնամիներից մաքրելուց յետոյ թագաւոր
օծուեց Անի քաղաքում, որ այնուհետև դարձաւ Բագրա-
տունեաց մայրաքաղաքը:

Աշոտի եղբայր Մուշեղը փառասիրութիւնից զրդուած
իրան թագաւոր հրատարակեց Կարսի (968): Հեռատես
Աշոտը դժգոհութեան սչ մի նշան ցոյց չտուաւ այս առ-
թիւ, որով ազգամիջեան կռուի առաջն առաւ:

Աշոտ մեծ ուշադրութիւն դարձրեց երկրի ամրու-
թեան վրայ, բերդեր շինեց և զօրքի թիւը հասցրեց 20,000

հոգու: Այս զօրքով նա գնաց Համտուն զօրապետի վրայ, որ ամիրապետից ապստամբելով, սպանում էր Հայաստանի հարաւային սահմաններին: Աշոտ յաղթեց նրան և գերի առնելով, գլխատել տուաւ:

Յունաց Չմշկիկ կայսրը արաբաց դէմ գնալիս բանակեց Տարօն և սպանում էր Հայաստանին: Աշոտ միացեալ հայ զօրքերով, դուրս եկաւ նրա դէմ: Կայսրը տեսնելով նրա անազին զօրքը, օգնութիւն խնդրեց Աշոտից և սուս ու փուս հեռացաւ Հայաստանից:

Այս արտաքին յաղթութիւններից աւելի, Աշոտ յայտնի դարձաւ իր ներքին բարեգործութիւններով. հիմնեց շատ եկեղեցիներ ու վանքեր, բաց արաւ բազմաթիւ հիւանդանոցներ և անկելանոցներ, որոնց ապահովեց հարուստ հասոյթներով: Նա առանց աղքատների և տնանկների սեղան չէր նստում, ուստի Կոչուեցաւ Աշոտ Ողորմած, և անխնտիւր սիրելի էր ամենին:

Աշոտ Ողորմածին յաջորդեց իր որդին՝ Սմբատ Բ. որ իր 13 տարուայ թագաւորութեան ընթացքում մի անգամ միայն պատերազմեց իր հօրեղբօր, Մուշեղ թագաւորի հետ: Մնացեալ ժամանակ նա խաղաղութեամբ շարունակում էր հօր շինարար գործերը, մանաւանդ զարդարելով ու մեծացնելով Անին:

Սմբատին յաջորդեց իր եղբայր, Գագիկ Ա.: Բագրատունեաց տունը սրա ժամանակ հասաւ իր փառքի գագաթնակէտին: Խոհեմ ու հմուտ, Գագիկի ջանքն եղաւ հեռու մնալ պատերազմներից և նուիրուել երկրի բարեկաւութեանը: Նա իշխեց 30 տարի առանց պատերազմի, մի բան որ կարելի է ասել չի տեսնուած մեր պատմութեան մէջ և այդ երեսուն տարիների ընթացքում հայ ազգն հան-

գիստ վայելելով, նուիրուեց շինարարութեան, և արուեստներին:

Առևտուրը զարգացաւ, երկրագործութիւնն աճեց, քաղաքները մեծացան և հարստացան, գիւղերն ու աւանները շէնացան: Գագիկ հետևելով իր պապերին, բազմացրեց դպրոցներն ու բարեգործական հիմնարկութիւնները:

Նա մեռաւ 1020-ին:

Ա Ն Ի

Մի ժողովրդական առած կայ թէ՛ «գիւնյա եխըլսա, Անի եափար, Անի եխըլսա, գիւնյա եափմազ». այսինքն, աշխարհն աւերուի՝ Անին կը շինի,—Անին աւերուի, աշխարհը չի շինի»: Այնքան մեծ ու նշանաւոր է եղել մի ժամանակ Անին, որ կործանումից 500 տարի յետոյ, ժողովուրդը չի մոռացել նրա փառահեղութիւնը, որ հէնց այսօր իր շինութիւնների նրբութեամբ և արուեստի գեղեցկութեամբ զարմանք է պատճառում Եւրոպացի ճամբորդներին:

Անին իր փառքի գագաթնակէտին հասաւ Սմբատ Բ.-ի և Գագիկի թագաւորութեան ժամանակ, որոնք օգտուելով երկրի խաղաղութիւնից, ամեն ջանք գործ դրին շէնացնելու և զարգարելու իրանց մայրաքաղաքը: Մինչև այսօր կանգուն են Անի-ի երկու կարգ գեղեցիկ և ամուր պարիսպները, և ներքին շինութիւններից Մայր-տաճարը: Ինչպէս Անիի մեծ մասը, այնպէս էլ այս տաճարի շինութիւնն սկսաւ Սմբատ և վերջացրեց Կատրամիտէ թագուհին, Գագիկի կինը: Սմեանշանաւոր շէնքերը Անիում Տրդատ ճարտարապետի գործերն են:

Խիստ շատ էին Անի-ի մէջ եկեղեցիները. այնքան շատ, որ ժողովուրդը նրանց թիւը կարծում էր հազար և մէկ:

Անին Բագրատունիք երբ զնեցին Կամսարականներից, մի փոքրիկ բերդ էր միայն: Նա մայրաքաղաք Չղարձաւ

ԱՆԻ ՄԱՅՐ ՏԱՃԱՐԸ

Աշոտ ողորմածի օրով 952-ին, իսկ Գագիկի մահուան տարին, 1020 թուին, արդէն պատրաստ էին նրա բոլոր զւլխաւոր շէնքերը:

ՅՈՒՀԱՆՆԷՍ-ՍՄԲԱՏ ԵՒ ԱՇՈՏ

Գագիկ Ա-ին յաջորդեց նրա աւագ որդին, Յովհաննէս Սմբատ, որ մի թուրքախրտ և դանդաղոտ մարդ էր: Նրա Աշոտ եղբայրն, ընդհակառակը, քաջ էր և ազգմասէր: Նա զօրք հաւաքեց, օգնութիւն ստացաւ Վասպուրականի թագաւորից և յարձակուեց իր եղբօր վրայ: Թագաւորի

զօրքը պարտութիւն կրեց: Պետրոս կաթողիկոսի և նախարարների միջնորդութեամբ երկու եղբայրներն հաշտուեցան: Պարսից և վրաց սահմանները յանձնուեցան Աշոտին, իսկ Անին իր շրջակայքով մնաց թագաւորի իշխանութեան տակ այն պայմանով, որ նրա մահից յետոյ թագաւոր պիտի դառնար Աշոտը: Սրանից էլ անբաւական, Աշոտ մի քանի անգամ թակարդներ լարեց եղբօր դէմ նորանից թագը խլելու համար, բայց անաջող:

Այդ ժամանակն էր որ սկսուեցին Մերձուկեան թուրքերի յարձակումները Հայաստան, Տուղրիլ Բէգի առաջնորդութեամբ: Վասպուրականի Սենեքերիմ թագաւորը չարաչար յաղթուելուց յետոյ անկարող էր երկրորդ անգամ դուրս գալ Տուղրիլ-Բէգի դէմ, ուստի իր բոլոր երկիրները յունաց թագաւորին տալով, փոխարէնն ստացաւ Սեբաստիա քաղաքը և սնով տեղով հաստատուեց այնտեղ (1021):

Յունաց Վասիլ կայսրը Վրաստանը նուաճելուց յետոյ 1023 թ. մօտենում էր Հայաստանի սահմաններին: Վախկոտ և թուլամորթ Յովհաննէս-Սմբատը, որ ծածուկ օգնել էր վրաց թագաւորին, վախեցաւ յոյներից և Պետրոս Գեօտաղարձ կաթողիկոսի ձեռքով երդման թուղթ ուղարկեց, որ յանձն է առնում իր մահից յետոյ Անին կայսեր թողնել:

Վասիլին շուտով յաջորդեց Կոստանդին: Սա լինելով բարի մարդ, մահից առաջ յանձնում է Յովհաննէս-Սմբատի նամակը հայ Կիրակոս քահանային ասելով. «Տար տուր այս նամակը քո թագաւորին և ասան, որ չեմ ուզում ուրիշ սեփականութիւնը յափշտակել»:

Գաւաճան քահանան չկատարեց կայսեր կամքը, այլ նամակը մօտը պահելով, թանկ գնով ծախեց նրա յաջորդ Միքայէլ կայսեր (1034-ին):

Գ Ա Գ Ի Կ Բ.

Շուտով մեռան Յովհաննէս-Սմբատ և իր եղբայրն Աշոտ: Ժառանգ մնաց Աշոտի փոքրահասակ որդին, Գագիկ: Երկիրը մնաց անտէր և դարձաւ նախարարների ու արտաքին թշնամիների կռուի սպարէզ: Շուտով հասան և կայսեր դեսպանները, որոնք պահանջում էին Անին յանձնել յունաց:

Միացեալ նախարարները մերժեցին այս պահանջը: Յոյները երեք անգամ Հայաստան մտան, առանց իրանց նպատակին հասնել կարենալու: Զորքորդ անգամ 100,000 հոգով նրանք պաշարեցին Անին: Իրութիւնը փտանգաւոր էր, բայց Վահրամ Պահլաւունի սպարապետը 30,000 զօրքով յարձակուեց յոյների վրայ. որոնք 20,000 մեռած ու վիրաւոր թողնելով, սարսափահար ետ փախան:

Անի մայրաքաղաքում այդ ժամանակ միմեանց հետ կռուի մէջ էին երկու կուսակցութիւն. մինի գլուխն էր Վեստ-Սարգիս-Սիւնի իշխանը, որ տէրութեան խնամակալներ և շատ բերդեր ու գանձեր գրաւելուց յետոյ, կամենում էր ինքը թագաւոր դառնալ և կամ հայոց թագը յունաց յանձնել: Միւս կուսակցութեան գլխաւորն էր Վահրամ Պահլաւունի սպարապետը, որ կամենում էր թագը յանձնել Աշոտի որդուն, իսկական թագաժառանգին: Այս յարթութիւնից յետոյ Վահրամ իշխանը բերել տուաւ Գագիկին Անի և Պետրոս Գեառգարձ կաթողիկոսը օծեց նրան թագաւոր (1042):

Վեստ Սարգիս ամբացաւ Անիի Միջնաբերդում: Երիտասարդ թագաւորն առանց թիկնապահի, մենակ, գնաց նրա մօտ և համոզեց հեռանալու: Ապա տեսնելով նրա չարագործութիւնները, բռնեց նրան և բանտարկեց Անիում:

Սակայն Վեստ Սարգիս քաղցր ու կեղծաւոր լեզուով գրաւեց երիտասարդ թագաւորի սիրտը և նրա իսկական բարեկամներին հեռացրեց ու թշնամացրեց թագաւորին, միւս կողմից էլ յոյներին զրգեց, որ շարունակեն իրանց պահանջները:

Սակայն Գագիկ երկու անգամ չարաչար կոտորելով Մոնոմախոս կայսեր զօրքը, ետ դարձրեց ձեռնունայն:

Կայսրը դիմեց խորամանկութեան: Նա Գագիկին հրաւիրեց Կ. Պօլիս մշտական դաշն կապելու համար, դեսպանների ներկայութեամբ խաչի ու աւետարանի վրայ երդուեց, քնաս չտալ նրան: Գագիկ չէր վստահանում, բայց Վեստ Սարգսի կուսակիցներն ու Պետրոս կաթողիկոսը համոզեցին Գագիկին երթալու և նրան սպահովելու համար երդման թուղթ գրեցին: Գագիկ չլսեց Պահլաւունիներին և գնաց Պօլիս: Կայսրը նրան մեծ պատուով ընդունեց բայց երբ Գագիկ յանձն չառաւ Անին նրան տալու, Գագիկին արսորեց Ոսփորի կղզիներից մինը:

Պետրոս Գեառգարձ կաթողիկոսը, որին Գագիկ յանձնել էր Անիի բանալիները, բանակցութեան մէջ մտաւ կայսեր հետ և մեծ վարձատրութիւն ստանալով, Անիի քառասուն բալանիներն ուղարկեց կայսեր:

Գագիկ յուսատուած թուղթ ստորագրեց, որ հրաժարւում է իր թագաւորութիւնից և փոխարէն ստացաւ Կապադովկիոյ Բիղու քաղաքը (1045 թ.):

Յոյն զօրքերն եկան Անին տիրելու, բայց դռները փակ գտան: Հայ զօրքը քաղաքացիների հետ միացած յարձակուեց յունաց վրայ, շարդեց և հալածեց նրանց: Սակայն շուտով բոթը հասաւ, որ Գագիկ հրաժարուել է թագաւորութիւնից: Անին սուգ մտաւ և յոյները ետ կանչուեցան քաղաքին տիրելու:

Հայ իշխաններն իրանց անմիաբանութեան պտուղը
չարաչար վայելեցին: Յոյները նախ աշխատեցան ցրուել
հայ զօրքը և ախրել նշանաւոր բերդերին: Այնուհետև նը-
րանք ծանր հարկերով սկսան քամել ժողովրդի արիւնը:
Որպէսզի ապստամբելու առաջն առնեն, նրանք մի կողմից
հալածում ու կոտորում էին հայ իշխաններին, միւս կողմից
թունաւորում կամ բանտարկում:

Պետրոս Գեաղարձ կաթուղիկոսին էլ բռնեցին և Պո-
լիս ուղարկեցին:

Միւս կողմից, Տուղրիլ բէգը, տեսնելով Հայաստանի
անտէր մնալը, յարձակուեց Հայաստան, առաւ Մմբատաբեր-
դը, և բնակիչներին սրի քաշեց: Տիրեց Արծն քաղաքին որ
150,000 բնակիչ ունէր և կոտորեց ու թալանեց բոլորին:

Տիրեց այնուհետև Արծկէ քաղաքին և սրի անցկացրեց
բնակիչներին: Տուղրիլի գազանութիւններից ազատ մնաց
Մանասկեբաը, որ պաշտպանուեց մի քահանայի և մի Փրանկ
քիմիկոսի հնարքով, որոնք թուլացնում և կամ այրում էին
թշնամու բաբանները (պաշարման գործիքներ):

Տուղրիլի գազանութիւնները շարունակեց նրա եղբայր
Ալփասլան, որ Անին առաւ շնորհիւ հայ իշխանների թու-
լասրտութեան և կործանեց (1064):

Ալփասլան գեսպան ուղարկեց Կարս, Գազիկ թագա-
ւորին, որ գայ և հպատակի: Գազիկ սուգի շորերով և
ողբալով ընդունեց գեսպաններին, ասելով, որ սգում է
իր բարեկամ Տուղրիլի մահը: Այս բանը շարժեց Ալփա-
սլանի գուլթը և նա անվաս թողեց Գազիկին: Սակայն,
Գազիկն էլ, միւս հայ իշխանների նման իր երկիրն յու-
նաց տալով, փոխարէնն ստացաւ Փոքր-Հայոց Ծմնդաւ բերդը:

Շուտով Ալփասլան Տիրեց ամբողջ Հայաստանին և
սկսաւ սպառնալ Յունաստանի սահմաններին:

Այսպէսով յոյները ոչ միայն չկարողացան Հայաստանն
իրանց ձեռում պահել, այլ հայերի փոխանակ, իրանց դէմն
ստեղծեցին մի կատաղի և վտանգաւոր թշնամի:

ՎԱՃԱՌԻ ՈՒՄ ԵՆ ՆՈՅՆ ՀԵՂԻՆԱԿԻ ՀԵՏԵՒԵԱԼ ԳՐՔԵՐԸ.

- 1) Հայ-հեղինակներ—բ. տպ. բարեփոխուած. թոյլատրած
կովկ. Հոգարարձուից 1 ռ.
- 2) Պատմական քերականութիւն մեծերի համար 75 կ.
- 3) Դպրոցական քերականութիւն, ծիսական և պետական դպ-
րոցների ստորին դասարանների համար 25 կ.
- 4) Գրպանի ուղղագրութիւն դպրոցների համար 5 կ.
- 5) Հայոց պատմութեան վերջին հատորիկը լոյս կտեսնի մօտ
ապագայում:

ԳԻՆՆ Է 40 ԿՈՊ.

Գումարով առնողներին բոլոր գրքերի համար 20% զեղջ.
Դիմել. Թիֆլիս՝ Комерч. Училище, Ванціанъ. կամ գրավաճառ-
ներին:

Հայաստանի Ազգային գրադարան

NL0421442

15633